J. BLAŽYS

TOLERANCIJA

KAIP KULTŪROS PRINCIPAS

SPAUDOS FONDAS

J. BLAŽYS

TOLERANCIJA
KAIP KULTŪROS PRINCIPAS

STUDIJA

SPAUDOS FONDAS

Išspausdinta 1.200 egz. 1936 metais.
Koop. „Raidės“ spaustuvėje, Kaune.

TURINYS.

Pusl.

Pratarmė 7

1. **Įvedamosios pastabos apie toleranciją** .. .. 9—20

2. **Objektingi tolerancijos pagrindai** .. .. .. 21—60

I. Asmenybės biologija ir psichologija .. 23

II. Nusistatymų, nuomonių ir pasaulėžiūros formavimasis. — Pasaulėžiūros tipai 33

III. Pragmatistinis tiesos problemos išsprendimas ir tolerancijos idėja 50

3. **Istorinė tolerancijos idėjų ir jų vykinimo apžvalga (nuo senovės iki mūsų laikų)** .. .. 61—184

I. Tolerancijos būklė senovėje iki galutinio krikščionybės laimėjimo 63

II. Tolerancijos būklė nuo krikščionybės laimėjimo iki reformacinių sąjūdžių gadynės 82

III. Tolerancijos būklė didelio persilaužimo gadynėje (XVI šimt. ir pirmoji XVII šimt. pusė) 91

IV. Socinijonai ir tolerancijos idėjos 111

V. Tolerancijos idėjos Olandijoje XVII ir XVIII šimtmečiuose 117

VI. Tolerancijos idėjos Anglijoje XVII ir XVIII šimtmečiuose 128

VII. Masonų sąjūdis ir tolerancijos idėja .. 139

Pusl.

VIII. Tolerancijos idėjos Prancūzijoje XVIII šimtmetyje 150

IX. Tolerancijos idėjos Vokietijoje XVIII šimt. ir XIX šimt. pradžioje 161

X. Tolerancija Š. Amerikos Jungt. Valstybėse 169

XI. Tolerancija nuo XIX šimt. pradžios iki mūsų laikų 174

4. **Tolerancijos krizė** .. .. 185—194

5. **Tolerancijos ribos** .. .. 195—201

PRATARMĖ.

Gyvename laiku, kada amžina dviejų pradų kova, — iš vienos pusės autoritarizmo arba dogmatizmo ir iš kitos pusės — individualizmo ir tolerancijos, ypatingai paaštrėjo. Autorius mano, kad tolerancijos, t. y. svetimų įsitikinimų gerbimo, neigimas arba stoka ir neretai konstatuojamas paties supratimo apie toleranciją trūkumas net išmokslintoje visuomenėje ir jaunuomenėje gyvenamuoju laiku yra susiję su platesnės dvasinės kultūros stoka arba su tam tikru dvasinės kultūros nusmukimu.

Šios studijos tikslas iškelti tolerancijos reikšmę, kaip principo, kuris žymi ir laiduoja žmonijos pažangą dvasinės kultūros atžvilgiu.

Autorius (iš dalies jis tik kompiliatorius) nepretenduoja pareikšti kažkokių naujų idėjų. Jis tik surinko duomenis, kurie remia tolerancijos principą, ir atpasakojo kai kuriuos pareiškimus įvairių gadynių ir vietų žmonių, kurių darbas, kai kada ir kraujas, buvo žmonijos pažangos varikliai. Studijoje yra labai daug citatų; autorius tikisi, kad jojo darbas turės vertės bent jau dėl šito tarpininkavimo tarp didelių mintytojų ir mūsų skaitytojų. Šiaip, autoriui ne-

teko užeiti literatūroje analogiško pobūdžio knygos, galėjusios būti jam tam tikru pavyzdžiu; tik dėl šitos studijos plano ir bendros vedamos minties autorius, berods, gali pretenduoti į kai kurį savo darbo originalumą.

Autoriui, gydytojui - psichiatrui, norėtųsi tikėti, kad, atlikęs šitą darbą, jis bus kiek patarnavęs ir visuomenės psichinės higienos siekiams. Tolerancija visuomenėje įneša į žmonių santykius taikos, švelnumo ir tarpusavio susipratimą, ji padeda harmoningai asmenybės plėtotei. Tuo būdu ji iki žinomo laipsnio apsaugoja žmogų nuo tokių veiksnių, kurie žaloja žmogaus psichiką ir sutrikdo jos sveikatą.

Kaunas, 1936 m. lapkričio mėn. 15 d.

ĮVEDAMOSIOS PASTABOS APIE TOLERANCIJĄ

Jau nedidelės visuomenės ribose gauname susidurti su žmonėmis įvairių religinių, filosofinių, socialinių ir t. t. įsitikinimų ir nuomonių. Jegu pabandytumėm apžvelgti tik svarbesnes, kada nors pasaulyje reikštas arba reiškiamas, įsitikinimų ir pažiūrų sistemas, kokį didelį išvystumėm margumą! Ir nelengva šitam margume susivokti!

Ideologinio žmonių skirtingumo faktas negali nesukelti kiekvienam galvojančiam žmogui eilę opių klausimų. Kaip laikytis svetimų įsitikinimų ir nuomonių atžvilgiu? Kaip sugyventi žmonėms skirtingų įsitikinimų ir nuomonių? Kaip suderinti idėjiniai paskirų žmonių ir žmonių grupių skirtingumai su tais bendrumo ir tam tikro vieningumo reikalavimais, kurie iškyla iš organizuoto visuomeninio, tautinio arba valstybinio gyvenimo reikalavimų? Kame tiesa, koks tiesos mastas, jeigu skelbiamos tiesos esti tiek skirtingos? Ar galime laikyti teisingomis tik savo pažiūras ir žiūrėti su panieka arba neapykanta į kitokių pažiūrų žmones? Ar galime aiškinti kitokias, kaip mūsų, kitų žmonių pažiūras jų neišmanymu arba kažkokiais kitais trūkumais — sakysim, moraliniais?

Kas nesupranta, kad geras žmonių sugyvenimas, santaika žmonėse yra ypatingai reikalingi žmonių laimei ir gerovei! Įsitikinimų skirtingumai, nesant tarpusavei pakantai, būdavo ir esti didžiausių vaidų ir neapykantos šaltinis. Religiniai ir pilietinai karai — priešingų įsitikinimų karai—pasižymėdavo ypatingu žiaurumu. Gyvenamasai laikas vėl yra liudininkas daugelyje kraštų įniršusios, fanatiškos kovos tarp skirtingos socialinės ideologijos atstovų. Kokių baisybių skaitome apie Ispaniją! Tokia Airija iki šiol neatsipalaidavo nuo tarpusavės protestantų ir katalikų neapykantos, kuri karts nuo karto prasiveržia net kruvinais susirėmimais. Indijoje bramanistai, kurie laiko dideliu nusidėjimu užmušti kurį nors net nemalonų vabzdį, puola pjauti musulmonus, kada šie pasityčioja iš karvės šventumo, — vieno iš populiariausių bramanizmo dogmatų.

Ten, kur jų rankose valdžia, bolševizmas, fašizmas, nacionalsocializmas siekia išnaikinti kitas ideologijas ir pačius jų nešėjus. Jie siekia piliečių vieningumo jų pasaulėžiūros suvienodinimu. Tai ne tik valstybinio gyvenimo ir valdymo formos: tai savo rūšies tikėjimai, — ir tikėjimai, kurie mano, jog be jų dogmatų, be jų skelbiamų tiesų pripažinimo nėra išganymo. Kas ne su jais, tie arba neišmanėliai arba piktos valios žmonės. Šitos politinės diktatūros yra kartu moralinės diktatūros. Atgimė viduramžinis

principas cuius regio eius religio, keno valdžia, to ir tikėjimas. „Kitatikiai“ ir „eretikai“ lieka antros rūšies piliečiais arba ir visai nustoja pilietybės (o podraug kai kada ir gyvybės). Laikytis pažiūrų, — tuo labiau skelbti jas, — nesutinkančių su oficialiu kanonu, neleistinas dalykas.

Kaip iš tikro turi būti? Kokie santykiai — ar prievartos ir neapykantos, ar laisvės ir pakantos — turi būti tarp skirtingų įsitikinimų žmonių? Koks žmonių santykių principas yra dvasinės pažangos, dvasinės kultūros principas?

Šitoje studijoje norima iškelti senas, bet reikalingas nuolatinio priminimo ir skiepijimo žmonėms, tolerancijos principas. Garbingas XVI šimtmečio humanistas Castellio, skelbdamas tolerancijos idėjas, pažymėjo: „Be abejojimo, aš nesakau nieko tokio, kas jau kitų nebūtų kada nors pasakyta. Bet niekados neveltui kartoti tai, kas yra tikra ir teisinga, tolei, kol tai nelaimės sau galios“. Tais pačiais motyvais vadovavosi ir šios studijos autorius. Tolerancijos klausimas XX-am amžiuje nemažiau aktualus, kaip XVI-am. Tik šiandien jis palyginti mažai liečia religijų sritį — šitoje srityje tolerancija daugumai kultūringų žmonių įleido gana gilias šaknis, liko priprastu dalyku.

Aptarsime tolerancijos sąvoką. Ji gana sudėtinga. Žodis tolerancija paimtas iš lotynų kalbos ir turi įvairias prasmes. Mums čia rūpi to-

lerancija tam tikro socialinio ir moralinio principo prasme. Lietuviškai tolerancija gali būti išversta žodžiu p a k a n t a. Tačiau tas vertimas kažin, ar gali pilnumoje pakeisti įprastą tarptautinį žodį t o l e r a n c i j a, kuris gavo specifinį turinį, liko tam tikru terminu. Todėl jo šičia ir laikysimės. Siauresne ir senesne prasme tolerancija reiškia valstybės apykanta kuriai nors (arba kurioms nors) ne - valstybinei religijai, pripažinant jai (arba joms) platesnes ar siauresnes teises reikšti savo veikimą. Tokia prasme tolerancija suponuoja konfesionistinės (t. y. turinčios valstybinę viešpataujančią religiją) valstybės buvimą, kuri, be oficialinės tikybos, toleruoja dar su tam tikru viduju smerkimo jausmu kitas tikybas. Taip buvo, sakysim, Rusijoje iki revoliucijos. Savo laiku ir tokios rūšies tolerancija buvo nemažas laimėjimas kultūrinėje žmonijos raidoje. Jau tokia tolerancija yra pripažinimas žmonėms tam tikro dvasinio autonomingumo, tam tikros sąžinės laisvės.

Iš tikro, tolerancija yra ne kas kita, kaip laisvės sinonimas. Tolerancija yra pripažinimas kitiems žmonėms tos dvasinio gyvenimo laisvės, kurią žmogus pripažįsta pats sau. Nori, kad kiti gerbtų tavo teises, tavo laisvę, tavo asmenybę, gerbk kitus. Tokį pamokymą duoda apaštalai M a t a s (7, 12) ir L u k a s (6, 31): „...Vislab, ką norite, kad žmonės jums darytų, tai darykite ir jiems".

Tolerancija neturi didelės vertės, jeigu ji išeina tiktai iš abejingumo (indiferentizmo) arba yra tiktai tam tikras kompromisas, prisitaikymas prie aplinkybių reikalavimo. Kompromisinė tolerancija gali pasirodyti tik paliaubomis, veikiančiomis tol, pakol tas, kas pasijus stipresnis, atsisakys toleruoti silpnesniojo teises. Reikalinga tolerancija, paremta ne abejingumo ir kompromiso dvasia, bet kilnesniais motyvais. Anot pasakytų prieš šimtą metų vokiečių filosofo K r u g'o žodžių, tolerancija neturinti jokios moralinės vertės, jeigu ji išeinanti ne iš svetimos asmenybės gerbimo, bet tiktai iš abejingumo.

Įdomų ir gražų tolerancijos apibūdinimą duoda prancūzų filosofas ir poetas G u y a u (1854—1888) savo garsioje knygoje „Ateities ne-tikėjimas"*); jis sako:

„Tolerancija yra dorovinis privalumas labai sudėtingas, žymiai daugiau protinis, kaip mielaširdingumas; tai greičiau galvos, o ne širdies dorovė, kas matyti iš tos aplinkybės, kad mielaširdystė ir svetimų įsitikinimų neapykanta labai dažnai telpa vienoje širdyje, sudarydamos drauge sąjungą, vietoje kad kovojus vienai su antra. Tolerancija, jeigu ji nėra filosofiška ir visiškai apgalvota, gauna pobūdį paprasto minkštumo, labai panašaus į moralinį silpnumą.

*) L'irréligion de l'avenir.

Tolerancijos kilnumui iškelti reikia kreiptis prie jos objektingų pagrindų, paremtų žmogaus žinojimo reliatyvumu, o ne prie subjektingų, paremtų tik mūsų širdies balso".

Meilės ir simpatijos jausmai žmonėms, pagarba žmogui, būdo švelnumas ir taikingumas yra palankios savybės tolerancijai ugdyti. Bet jų vienų nepakanka. Reikalingas dar kritiškas galvojimas ir kuklumas, vertinant savo nuomones. Reikia suprasti, kad tiesa yra neišsemiama ir nusilenkti prieš jos neišsemiamumą. Ar nematome dažnai, kad žmonės vienodai išmintingi ir dori esti labai skirtingų įsitikinimų ir nuomonių?

Reikėtų turėti galvoje štai ką. Tą patį, ką mes išreiškiame mūsų prigimta kalba, galima lygiai gerai išreikšti kitomis kalbomis: žodžiai, gal būt, skambės visai kitaip, kitokia bus net sakinių konstrukcija, tačiau turinys liks tas pats. Žmonių įsitikinimų skirtingumas dažnai iš esmės yra tik jų išreiškimo formos skirtingumas. Būtų labai neprotinga tyčiotis arba neapkęsti (taip, deja, vis dėlto atsitinka su žemos kultūros žmonėmis) kitus žmones už tai, kad jie kalba kita, mums svetima ir nesuprantama kalba. Lygiai nedarytų žmogui garbės, jeigu jis niekintų kitus žmones už tai, kad jie kitokiais, kaip jojo, simboliais išreiškia savo dvasios aspiracijas. Skirtingai išreikštose, kai kada keistai

mums atrodančiose, idėjose gali būti tas pats veržimasis prie tiesos. Esminis dalykas ne pats formališkas jos turinys, bet toji kūriamoji, stumianti pirmyn, į tobulėjimą jėga, kuri idėjoje glūdi. Juk daug yra pavyzdžių, kad įvairūs sąjūdžiai ir sektos, nežiūrint jų naiviai suformuluotos ir pagrįstos ideologijos, parodydavo didelį dinamizmą, iškeldavo herojiškus elementus žmogaus dvasioje, palikdavo didingus paminklus. Mylintieji ir ieškantieji tiesos, žmonės jaučia, kad, nežiūrint skirtingų kelių, kuriais jie eina, ir skirtingos kalbos, kuria jie kalba, juos jungia kažkoks bendras aukštesnis dvasinis pradas, kuris kaip tik ir verčia juos mylėti ir ieškoti tiesos. Žmonės iš tikro yra broliai Tiesoje. Dilthey'o*) žodžiais: „Bažnyčios dogmos, filosofijos sąvokos, gamtininkų teorijos ir menininkų sukurtos lytys — visa tai simboliai, ieroglifai. Ir kas jose išreikšta, tai ne formališka tiesa, bet pats begalinis gyvenimas, su kuriuo yra supintas taip pat mūsų aukštesnės prigimties ir mūsų sąsyjo su Neregimuoju numany-

*) Weltanschauung und Analyse des Menschen seit Renaissance und Reformation, (3 Aufl. Teubner, 1929), p. 243.

Dilthey (1833—1911), Berlyno u-to profesorius ir Prūsijos Mokslo Akademijos pirmininkas, stebina savo nepaprastai plačiu ir šviesiu akiračiu ir minties išreiškimo gražumu. Jo knygos teks šioje studijoje daug kartų cituoti.

A 25 33 14 (9)

mas. Pats šito numanymo universalumas yra ženklas, kad jis turi nepajudinamo pamato žmogaus prigimties gelmėje".

Žmogaus asmenybės gerbimas, pripažinimas jai teisės į „sau-žmoniškumą", kritiškas galvojimas ir tolerancija yra ankštai susiję; jie drauge auga ir drauge kai kada — gyvenamoji gadynė tam yra liūdininkė — pergyvena nusmukimą. Iš didelės dvasinės kultūros kyla ir didelė tolerancija; netolerancija yra tam tikro dvasinio apribotumo arba neturto reiškinys. Tolerantingumas sutampa su kultūringumu!

Platesnės dvasinės kultūros žmogus lengvai gali pastebėti, jog idėjiniai žmonių skirtingumai natūraliai kyla iš žmonių būdo ir juos veikiančių aplinkos įtakų (auklėjimo, patirties, išgyvenimų) skirtingumų. Iš tikro, ar nėra susijęs tų arba kitų tikybų, pasaulėžiūrų, idėjų ir nuomonių išplitimas žmonėse su istoriniais, geografiniais, ekonominiais, socialiniais ir individualiniais — psichologiniais — veiksniais ir jų sudėtinga sąveika?

Tolerancijos — svetimų įsitikinimų ir nuomonių gerbimo — principas yra susijęs su m i n t i e s l a i s v ė s principu. Bet ne su l a i s v a m a n y b e, kaip tam tikra antireligine pasaulėžiūra*): netolerantingų laisvamanių pasitaiko,

*) Tiesa, Lietuvos Laisvamanių Etinės Kultūros Draugijos įstatuose skaitome, kad vienas iš draugijos

gal būt, nemažiau, kaip netolerantingos religinės pasaulėžiūros atstovų. Tolerancija turi pritaikinimo ir privačiuose žmonių santykiuose ir viešam gyvenime. Valstybinė tolerancija sąžinės laisvės pripažinimo prasme išaugo į įsitikinimų, į minties laisvės pripažinimą. XIX šimtmetyje sąžinės ir minties laisvės dėsniai tampa būtina kiekvienos kultūringos valstybės pagrindinių įstatymų dalimi. Jie yra užfiksuoti ir Lietuvos konstitucijoje. Konstitucijos § 14 kalba, kad: „Pilietis turi tikėjimo ir sąžinės laisvę. — Priklausymas kuriai tikybai arba išpažinimas pasaulėžiūros negali būti pagrindas nusikaltimui pateisinti ar atsisakyti nuo viešųjų pareigų". § 16-me skaitome: „Piliečiams laiduojama žodžio ir spaudos laisvė. — Ši laisvė galima suvaržyti tik nurodytais įstatyme atsitikimais, kada tai yra reikalinga dorai ir valstybės tvarkai apsaugoti". Nurodytais konstitucijos nuostatais valstybė tik tiek suvaržo žmogaus laisvę, kiek to reikalauja socialinio gyvenimo būtinumai.

Šioje studijoje tolerancijos klausimą nagrinėsime ypačiai psichologiniu ir filosofiniu požiūriu, turėdami daugiausiai galvoje privačius žmonių santykius. Pasistengsime išaiš-

---

tikslų: „išauklėti savo nariuose savarankiškumą, humaniškumą, toleruojantiškumą (mūsų pabraukta) ir kitus gerus ypatumus." (§ 2, posmas c).

kinti objektingus tolerancijos pagrindus. Susipažinsime su faktoriais, kurie formuoja asmenybę ir jos pasaulėžiūrą bei nuomones, ir pamatysime, kad ideologiniai žmonių skirtingumai yra neišvengiami. Jie ne tik neišvengiami: jie yra būtini gyvenimui ir pažangai. Iškelsime pragmatistinį tiesos problemos sprendimą, išaiškinantį kolektyvinį, pažangų ir pagerinamą tiesos pobūdį. Didelė studijos dalis pavesta istorinei tolerancijos klausimo apžvalgai. Kiekviena veikli idėja lieka mums aiškesnė ir artimesnė, kada sužinome jos gyvenimo istoriją. Argumentai, kurie įvairiais — jau senais — laikais buvo iškeliami tolerancijai ginti, nenustoja savo reikšmės ir mūsų gadynėje. Tiktai tas, kas senais laikais lietė labiausiai religinius įsitikinimus, mūsų laikais liečia įsitikinimus apskritai. Religinė tolerancija yra bendros tolerancijos prototipas.

Baigiamoje studijos dalyje aptarsime tolerancijos ribų ir įvairių įsitikinimų kovos klausimus.

OBJEKTINGI TOLERANCIJOS PAGRINDAI

I.

Asmenybės biologija ir psichologija

Vokiečių filosofui Fichte (1762—1814) priguli žinomas posakis, kad: „Kokią filosofiją turi žmogus, pareina nuo to, koks pats žmogus yra".

Koks pats žmogus yra — reiškia, kokia jo asmenybė, kokia jo psichologija.

Žmonės labai dažnai mano, jog dvasinis įvairių asmenybių skirtingumas pareina tiktai nuo auklėjimo, mokymo, patirties, iš viso nuo gyvenimo sąlygų skirtingumo. Tokia pažiūra ilgą laiką viešpatavo ir mokslininkų tarpe. Locke (XVII š.) teigė, kad naujagimio siela esanti plika lenta (tabula rasa), kurioje gyvenimas paskui išrašo tą arba kitą turinį. Helvetius (XVIII š.) tikėjo, kad net talento galima išmokinti, panašiai kaip dorovės. Sociologas Gumplowicz (XIX š.) rašo*), kad: „Žmoguje galvoja ne jis, bet ta visuomenės grupė, kuriai jis pridera, jo minties šaltinis — tai ne jis pats, bet socialinis, jį apsupąs, pasaulis, kuriame jis gy-

*) Sociologijos pagrindai, p. 253. (A. Janulaičio vertimas. Teisių f-to leidinys, 1929).

vena, socialinė atmosfera, kuria jis kvėpuoja. Ne asmenyse gimsta mintys, bet visuomenėje; kiekviena mintis yra visuomenės padaras, o asmens mintys tai tik būtinas jo smegenyse visuomenės įtakos atspindys". K. Marx iškėlė teoriją, kad žmonių idėjos pareina nuo ekonomiškų, nuo ūkiškų faktorių ir turi luominį pobūdį („ne žmonių sąmonė nulemia jų būtį, bet, atvirkščiai, jų visuomeninė būtis nulemia jų sąmonę"). Savo specifinę pasaulėžiūrą turįs proletariatas, ūkininkai, įvairūs buržuazijos sluoksniai ir t. t.

Visagalinčių socialinių veiksnių reikšmės teoretikams galima priešpastatyti duomens apie biologinių ir individuališkai psichologinių veiksnių reikšmę asmenybės susiformavime. Tokių duomenų apsčiai tiekia naujasis mokslas.

Tiesa, auklėjimas, mokymas ir kitos artimesnės aplinkos įtakos skiepija žmogui jau nuo mažens nusistovėjusias toje bendruomenėje, prie kurios jis priguli (šeima, luomas, tauta, rasė, valstybė), religines, etines, socialines ir t. t. pažiūras. Daugelis žmonių visą gyvenimą laikosi įskiepytų jiems tradicinių savo aplinkos nusistatymų ir pažiūrų. Tačiau ir tokiems žmonėms yra didelių individualinių skirtumų, pareinančių nuo temperamento, nuo protinio ir emocinio judrumo, nuo išsilavinimo laipsnio. Suprantamas dalykas, žmogus negimsta susiformavusia asmenybe, aplinka neabejotinai turi tam tikros įta-

kos formuojantis asmenybei, bet yra ir pačiam žmoguje kažkas, kas esminiu būdu nulemia jo dvasinio gyvenimo pobūdį ir kryptį. Šitas kažkas — tai pati žmogaus prigimtis, jo paveldėtoji iš tėvų ir protėvių. Paveldimos yra ne tik kūno sudėjimo ypatybės, akių, plaukų spalva ir t. t., bet ir esminės psichinės savybės. Žmogaus prigimtyje glūdi jo pagrindiniai sugebėjimai (sakysim, jo genijus), jo emocinio gyvenimo, aktingumo, reagavimo, santykiavimo su žmonėmis ypatybės. Iš tikro: „Aplinkos teoretikas, kuris tai norėtų neigti ir įrodinėti, kad kiekvienas kūdikis, kuriuo 1749 m. rugpjūčio m. 28 d. būtų slaptai pakeistas kątik gimęs ponios Goethe kūdikis, vėliau — dėl tų pačių išorinių sąlygų — būtų išaugęs į Fausto autorių, pasirodytų juokingas pats sau" (Müller-Freienfels).

Yra sąryšių tarp psichinių žmogaus savybių ir jo fizinės struktūros. Dideli menininkai, žmogaus žinovai, jau senai yra pastebėję sąryšį tarp žmogaus asmenybės ir jo išvaizdos bei kūno sudėjimo. Štai, Cervantes skirtingos psichologijos žmones, Don Kichotą ir Sančo Pansą, vaizduoja visiškai skirtingais fiziniais tipais: svajotojas, idealistas — liesas, aštriais bruožais, o realistas ir praktikas — trumpas, storas. Įdomios Shakespeare'o įdėtos į Cezario lūpas pastabos (kai jam praneša apie Kasijaus ruošiamą prieš jį sąmokslą): „Tebūnie aplink mane žmonės riebūs, praplikę ir gerai miegą

naktimis — anas Kasijus yra liesos ir alkanos išvaizdos; jis galvoja per daug: tokie žmonės yra pavojingi“ (Julius Caesar, Act I, sc. II). Goethe yra pasakęs, kad žmogaus kūno struktūra esanti geriausias dokumentas, iš kurio daug kas galima pasakyti ir nujausti apie žmogaus būdą.

Jau XVIII šimtmetyje ir XIX šimt. pradžioje bandyta moksliškai nustatyti sąryšiai tarp psichinių ir fizinių žmogaus savybių. Iš anų laikų žinomi vardai šveicariečio Lavater'io ir austrų anatomo Gall'io. Po Gall'io sukurtos frenologijos nepasisekimų, šitos rūšies klausimai ilgam laikui pranyko iš mokslišku interesų akiračio.

Mūsų laikais vėl atgimė susidomėjimas žmogaus būdo ir jo kūno sudėjimo sąryšiais. Ypatingą dėmesį atkreipė į save vokiečių psichiatro Kretschmer'io knyga „Körperbau und Charakter“ (Kūno sudėjimas ir būdas), išėjusi 1921 m.

Kretschmer išeina iš psichinių ligonių stebėjimo duomenų. Ligoniai iš dviejų didelių grupių paveldėtinių psichinių ligų, šizofrenijos (schizophrenia) ir ciklofrenijos (cyclophrenia), labai dažnai skiriasi kūno sudėjimu. Šizofrenikai dažniausiai yra astenikai (silpno sudėjimo) arba atletikai (raumeningi), kai kada jie netaisyklingo sudėjimo („displastiški“ tipai). Ciklofrenikai

dažniausiai yra piknikai (taip vadinami žmonės linkę aptukti, minkštais bruožais, trumpu kaklu). Kretschmer pastebėjo, kad ir normalūs asteniško, atletiško ir displastiško kūno sudėjimo žmonės turi savo būde tarytum užuomazgą tų ypatybių, kurios yra būdingos šizofrenijai. Tai žmonės daugiau užsidarę savyje, svyruoją tarp padidinto įspūdingumo ir abejingumo, linkę prie vidinių konfliktų; jie daugiau gyvena savo vidiniu gyvenimu, jie linkę filosofuoti, svajoti. Normalūs pikniško sudėjimo žmonės turi lyg užuomazgą ypatybių būdingų ciklofrenijai. Jie daugiau nuotaikos žmonės, svyruoja tarp linksmumo ir depresijos; jie daugiau visuomenės žmonės, praktikai, realistai.

Amerikietis Stockard (1932) skiria du pagrindinius žmogaus tipus: linearinį tipą ir lateralinį tipą. Linearinio tipo žmonės laibi, dažnai aukšti, ilgagalviai. Jų oda plona ir jautri. Jų balsas — basas arba baritonas. Jie palyginti anksti subręsta. Jie veiklūs. Staiga užklupti, priešinasi pabėgimo refleksui. Jeigu juos ištiko koks moralinis smūgis, jie daugiau pergyvena ne laike paties įvykio, o vėliau. Linkę rizikuoti, keliauti. — Lateralinio tipo žmonės apskritesnių formų, trumpagalviai. Jų balsas — tenoras. Jie subręsta vėliau. Linkę pradžioje atmesti dalykus, kuriuos paskui priima ir stipriai laikosi. Gerbia mažmožius. — Linearinis tipas labiau išsiplatinęs tyrų ir pajūrio klimatuose,

kur daugiau jodo. Anglai greičiau linearinio tipo. Lateralinis tipas daugiau išsiplatinęs žemyne, toliau nuo jūros pakraščių, kur jodo mažiau. Vokiečiai greičiau lateralinio tipo. Lateralinis tipas senesnis žmogaus tipas.

W. Jaensch bando (1926) nustatyti fiziologinius asmenybės pagrindus ir skiria šiuo atžvilgiu du pagrindinius tipus, jo pavadintus T — tipas ir B — tipas. T — tipas (sutrumpinimas nuo Tetanoid - Typ) pasižymi vadin. epitelinių kūnelių veikimu ir padidintu parasimpatinės sistemos jaudrumu. Šito tipo žmonės linkę pasinerti savo vidiniam gyvenime. B — tipas (Basedowoid - Typ) pasižymi didesniu skydo liaukos veikimu ir padidintu simpatinės sistemos jaudrumu. Šito tipo žmonės labiau pasiduoda išorinėms įtakoms ir yra linkę prie psichinio labiliškumo, t. y. nuotaikos svyravimų. Juos pažymi taip pat palinkimas prie funkcinių kraujo apytakos sutrikimų sąryšyje su psichiniais pergyvenimais

Yra paskelbta dar kai kurių kitų bandymų išaiškinti sąryšius tarp psichinių ir fizinių žmogaus savybių. Bet čia pasitenkinsime aukščiau minėtomis schemomis. Nereikia, rodos, sakyti, kad jos nepretenduoja išaiškinti visą susiformavusios asmenybės psichologiją. Jos tik parodo, kad žmogus, paveldėdamas savo kūno struktūros ypatybes, tuo pačiu paveldi, kitaip

sakant, turi determinuotas ir kai kurias esmines savo dvasios, savo psichologijos savybes ir tendencijas. Pačia savo prigimtimi vieni žmonės yra linkę prie konservatizmo, kiti prie radikalizmo, vieni yra linkę būti pozicijos žmonėmis, o kiti — opozicijos.

Anot vaizdingų P l a t e's, žinomo vokiečių biologo, žodžių: „Ar mes esame gražūs ar negražūs, ar ilgai mums laikosi ant galvos plaukai ar anksti atsiranda plikė, ar ilgas ar trumpas mūsų amžius, ar esame mes optimistai ar pesimistai, ar turime mes talentų ar tik galime lenktis prieš kitų žmonių talentus, — visa tai pareina ne nuo mūsų ir ne nuo mūsų geros valios, bet nuo struktūros ir sudėties tų maželyčių masių, kurios buvo paslėptos lytinių narvelių branduoliuose, iš kurių susiliejimo mes gimėme."

Psichinių savybių paveldėjimą įdomiai vaizduoja ši iškalbinga lentelė, paimta iš originalaus d-ro F. darbo*) (duomens surinkti tam tikros anketos keliu Tauragės apskrityje):

*) „Kokybinė tautos politika" (Naujoji Romuva, 1935 m., NN 40, 41 ir 43).

Gabumai	Grupė A: dorų, darbščių, tvarkingų ūkininkų vaikai		Grupė B: apsileidusių, netvarkingų, blogų ūkininkų vaikai	
	skaičius	%	skaič.	%
Labai gabių	263	5,66	16	1,16
Gabių	1181	25,42	127	9,31
Vidut. gabių	2339	50,35	601	43,73
Negabių	798	17,18	512	37,26
Visai negabių	64	1,38	118	8,59
Viso	4645	99,99	1374	100,05

Kad dorų, darbščių ir tvarkingų ūkininkų vaikai pasirodo žymiai dažniau gabūs, kaip apsileidėlių, netvarkingų ir blogų ūkininkų vaikai galima išaiškinti ne išorinių sąlygų skirtingumu, bet psichiniu panašumu tarp vaikų ir tėvų: teigiamos tėvų savybės pasireiškia ir jų vaikuose jau mokyklos suole.

R e i n ö h l'io tyrimo*) duomenimis, tai, ką vadiname žmogaus g a l v o t u m u (inteligencija) pareina daugiausiai nuo paveldėjimo.

Labai įtikinančių įrodymų dėl žmogaus paveldėtos prigimties reikšmės duoda nauji dvynių tyrimo duomens. Dvyniai, gimę iš vieno apvaisinto kiaušinėlio (vadin. monozygotiniai dvy-

*) Die Vererbung der Intelligenz. Archiv f. Rassen- u. Gesellschaftsbiologie. Bd. 29 (1935).

niai), net ir tada, kai jie yra augę skirtingose sąlygose, išauga labai panašūs ne tik fiziškai, bet ir psichiškai. Įdomių duomenų apie didelį dažnumą vienodų kriminalinių palinkimų monozygotiniams dvyniams randame J. Lange's knygoje „Nusikaltimas kaip likimas" (Verbrechen als Schicksal, 1929). Iš viso nauji kriminologiniai tyrimai (Verwaeck'o, Healy'o, Riedl'io, Stumpfl'io ir kt.) duoda spręsti, kad didelė dalis kriminalinių nusikaltėlių lieka tokiais ne tiek dėl netikusių aplinkos sąlygų, kiek dėl tam tikrų įgimtų psichinių ypatybių*).

Patiektais šiame skyriuje faktais norėjome pažymėti, kad asmenybės susiformavime didelę rolę vaidina biologiniai veiksniai; kaip asmenybė nusistato gyvenimo reiškinių atžvilgiu pareina nuo sudėtingos sąveikos glūdinčių žmogaus prigimtyje tendencijų, sugebėjimų, potraukių ir polinkių su išorinėmis įtakomis. Apie tai, kaip tokioje sąveikoje formuojasi asmenybės nusistatymai, nuomonės ir pasaulėžiūra, kalbėsime sekančiam skyriuje.

Net ir didžiausias išorinių sąlygų, kuriose žmonės auga ir gyvena, panašumas arba lygybė negali žmones suvienodinti ne tik fiziniu, bet ir psichologiniu atžvilgiu. Fichte's posakį galėtumėm parafrazuoti taip: kokią filosofiją (pla-

*) Žrk. J. Blažys. Įgimto nusikaltėlio problema. „Kriminalistikos žinynas", 1935, N 2.

čia prasme) turi žmogus, nemaža dalimi pareina nuo to, koks jis yra savo prigimtimi.

Kokios reikšmės visa tai turi tolerancijos klausimui? Ogi, mes turime suprasti savo apibrėžtumą; tas turi mokinti mus kuklumo. Dėl savo apibrėžtumo mes esame daugiau ar mažiau vienašališki. Mes reikalingi nuolaidumo iš kitų žmonių pusės, ir patys turime būti nuolaidūs kitiems. Sugebėdamas kritiškai galvoti, žmogus negali būti patenkintas savo vienašališkumu. Jam reikalinga bendrauti su kitais žmonėmis, kad pasiekus, kiek galima didesnio vispusiškumo. Čia visiems reikalinga tarpusavė parama! Todėl: „Gyvenk, bendraudamas su kitais, ir, kiek galima daugiau, lavink savo sugebėjimą bendrauti!“ (G u y a u).

II

Nusistatymų, nuomonių ir pasaulėžiūros formavimasis. — Pasaulėžiūros tipai.

Iš visuomenės, kurioje jis gyvena, žmogus semia daug gatavų idėjų, savinasi religines, socialines ir kitas pažiūras. Tačiau žmogus nėra kažkoks fonografas, kuris mechaniškai užrašo ir paskui reprodukuoja aplinkos garsus. Viską, kas eina į žmogų iš aplinkos, žmogaus individualybė praleidžia pro savo specifinį koštuvą. Ir reikia pasakyti, kad tas koštuvas — tai ne tik individualus žmogaus protas, bet, dar labiau, būdingi jam jausmai ir polinkiai, jo temperamentas, jo jautrumas, įspūdingumas ir aktingumas. Naujoji psichoanalytinė (F r e u d'o ir jo mokyklos) ir individualinė (A. A d l e r'io ir kitų) psichologija išaiškino didelę emocinių pergyvenimų reikšmę. Emociniai pergyvenimai (dažnai tai yra intymūs pergyvenimai) neretai nulemia religines, socialines ir politines žmogaus simpatijas ir antipatijas. Psichologiškai analizuodamas įvairių politinių veikėjų gyvenimą, Čikagos profesorius L a s s w e l l*) prieina iš-

*) Psychopathology and politics. Chicago 1930.

vadą, kad: „Politiniai prietarai, simpatijos ir įsitikinimai dažnai yra formuluojami labai racionalioje formoje, bet išauga jie labai irracionaliais keliais. Jeigu juos pamatyti asmeninės žmogaus istorijos šviesoje, jie gauna prasmę visiškai skirtingą nuo tų frazių, kuriomis jie yra apvilkti.“ Lasswell teigia, kad: „Politiniai sąjūdžiai gauna savo gyvingumą, perkeliant asmeninius afektus į visuomeninius dalykus.“

Yra atsitikimų, kur nereikia prityrusio psichologo arba psichopatologo, kad supratus emocines žmogaus pažiūrų šaknis. Paimkime garsųjį rusų socialistą, — H e r z e n'ą (1812—70): jis buvo „neteisėtas“ turtingo aristokrato Jakovlevo ir vienos vokietės sūnus; augo prabangoje, bet iš mažens jautė savo padėties skriaudą ir galvojo apie socialinį neteisingumą; iš čia lengvai suprantamas visas jo tolimesnis radikalizmas.

Štai vienas įdomus pavyzdys*) iš žinomo psichopatologo S t e k e l'io stebėjimų. Tai liečia vieno žymaus socialisto istoriją. Stekel, išanalizavęs jo gyvenimą, nustatė, jog svarbiausias intymus motyvas, pastūmėjęs šitą žmogų, kilusį iš aukštesnės buržuazijos luomo, siekti ekonominės žmonių brolybės, buvusi karti neapykanta jo tikrąjam broliui. Didesnė šitos neapykantos dalis tapo nukelta nuo brolio ant kapitalistinės santvarkos; kaip reakcija prieš bro-

*) Cituojama iš Lasswell'io knygos.

lio neapykanta, kilo socialinis broliškos lygybės idealas. Tas politikas daugelį metų praleido, užsiiminėdamas agitacija savo krašte ir užsienyje, ir sėdėjo kelis kartus kalėjime. Stekel'io aiškinimu, išprovokuodamas sau bausmę, jis tik tenkino savo nesąmoningą norą likti nubaustu už brolio neapykantą.

Neretai didelės įtakos tolimesniam žmogaus pažiūrų susiformavimui turi jo pergyvenimai brendimo periode. Lytinio brendimo periode vyksta, ypač berniukams, susidūrimas — iš vienos pusės — prisirišimo prie tėvų ir — iš kitos pusės — nesąmoningo noro išsilaisvinti nuo tėvų. Iš šito konflikto kai kada išauga atkaklumas prieš tėvus, opozicija, net neapykanta, nukreipta taip pat prieš tėvų pasaulėžiūrą. Seksualinis jaunuolių nerimavimas ir energija esti paverčiami meile prie žmonijos arba prie tam tikros jos — ypač nuskriaustosios — dalies, humaniškų, politinių, meninių idealų ieškojimu. Apskritai galima pasakyti, kad įvairiuose mūsų lemiamiuose sprendimuose ir nusistatymuose, mūsų simpatijose ir antipatijose, svarbesnį vaidmenį už aiškius logingus samprotavimus, kuriais mes motivuojame savo veiksmus, vaidina daugybė apatinių mūsų emocinio gyvenimo srovių, kurių kilmė mums patiems dažnai lieka neaiški*).

*) Žrk. K r e t s c h m e r. Medizinische Psychologie (3 Aufl. 1926).

Labai įdomų apsakymą, kaip intymūs pergyvenimai duoda kryptį politiniams nusistatymams, randame rašytojo A. Holitscher'io autobiografijoje „Lebensgeschichte eines Rebellen." (1929 m.). Holitscher buvo kilęs iš labai turtingos žydų šeimos Budapešte. Bet iš mažens, dėl netinkamo auklėjimo būdo ir meilės stokos iš tėvų pusės, jautėsi nuskriaustas ir nelaimingas. Opozicijos ir kerštо nuotaika prieš savo šeimą išaugo į opoziciją apskritai prieš kapitalistinę, buržuazinę visuomenę, prie kurios toji šeima prigulėjo. Holitscher kurį laiką simpatizavo anarchistams, o vėliau liko komunistu. Holitscher'io pavyzdys yra gana tipingas.

Gana dažnai tos pačios šeimos vaikai (jeigu tik jie nėra monozygotiniai dvyniai) arba to paties luomo žmonės atsiduria labai tolimose viena nuo kitos idėjinėse stovyklose. Sakysim, iš tos pačios šeimos išėjo garsus anglų kardinolas Newman, didelis katalikų mintytojas ir veikėjas, ir jo brolis F. W. Newman (1805—97), irgi žinomas ir garbingas žmogus, bet laisvamanis, visiškai nutraukęs su krikščionybe, autorius pagarsėjusios savo laiku knygos (išėjo 1850 m.) „Tikėjimo fazės" (Phases of Faith). Bendra abiem broliams, kad jie abudu atskilo nuo anglikoniškų savo šeimos tradicijų.

Lengvai galima būtų sudaryti ilgiausią sąrašą žinomų žmonių, kurių įsitikinimai ir pasau-

lėžiūra neatitiko arba prieštaravo tipingoms, vyraujančioms pažiūroms tojo luomo, iš kurio jie išėjo. Vadin. moksliškas socializmas, pretenduojąs būti tikra proletariato ideologija, yra sukurtas žmonių, kilusių ne iš proletariato ir darbininkais niekados nebuvusių. K. Marx (1818-1883) buvo kilęs iš pasiturinčios inteligentų šeimos, bendravusios su aukštu luomu; jo žmonos brolis ilgą laiką buvo Prūsijos vidaus reikalų ministeris. Artimiausias Marx'o bendradarbis F. Engels (1820-1895) buvo stambaus fabrikanto sūnus ir pats irgi buvo fabrikantas. Didžiausieji rusų marksizmo šulai ir teoretikai buvo Plechanov, kilęs iš dvarponių, ir Lenin, aukšto valdininko sūnus. Faktoriai, kurie nustatė juos tam tikru būdu socialinio gyvenimo atžvilgiu, buvo, be abejojimo, greičiau vidujo psichologiško pobūdžio.

Asmenybė su savo nuomonėmis ir pažiūromis, su savo pasaulėžiūra formuojasi sudėtingoje biologinių, rasinių, psichologinių ir socialinių faktorių sąveikoje. Žmogaus pasaulėžiūroje dalyvauja visas žmogus: ji, anot Dilthey'o, išeina iš viso gyvenimo, iš gyvenimo patirties, iš mūsų psichinės struktūros visumos. Pasaulėžiūros skirtumai visados suvedami prie žmonių nusistatymų skirtingumų gyvenimo atžvilgiu. Kiekviena pasaulėžiūra galima paremti gausingais argumentais, bet įrodančios galios jiems trūksta. Net patiektų argumentų nuver-

timas dažnai nekliudo žmogui ir toliau stipriai laikytis tos pasaulėžiūros, kurią jisai sykį įgijo arba susikūrė. Ypač tai liečia tikėjimo dalykus, nes: „Tas, kas įeina į protą protavimo keliu, gali būti pataisyta, bet, kas daleidžiama per tikėjimą, kažin, ar pasiduoda pataisai“. (Ramón y Cajal)*). Pasaulėžiūros ginčuose negalima per daug tikėtis laimėjimo, nes: „Už nugaros mūsų oponento stovi tie, kurie suformavo jo smagenas ir jo idėjas, t. y. jo tėvai ir bočiai, jo mokytojai, jo draugai, socialinė kasta, prie kurios jis priguli, kitaip sakant — nesuskaitomos eilės garbingų vėlionių, kuriuos išstato prieš mumis jo (oponento) dogmatiškas išdidumas, jo klaidos ir jo interesai“ (Ramón y Cajal).

Kiekvienas galvojantis žmogus turi savo filosofiją: tai jo gyvenimo supratimas. Tik, suprantamas dalykas, ne kiekvienas žmogus turi galimumo ar sugebėjimo prieiti prie pilno sąvokų aiškumo, juo labiau suformuluoti savo pažiūras žodžiu. Vokiečių psichiatro prof. Hoffmann'o žodžiais: „Būtų tiek daug filosofinių sistemų, kiek yra žmonių, jeigu kiekvienas žmo-

*) S. Ramón y Cajal (1852—1934), didelis ispanų mokslininkas, vienas iš žymiausių nervų sistemos tyrinėtojų, Nobelio premijos laureatas. Be kitko, parašė vieną aforizmų knygą; kai kuriuos iš jų cituojame šioje studijoje.

gus liktų filosofu." (Taip sakydamas, jis prideda: „ačiū Dievui, kad taip nėra").

Kultūrinis pasaulis yra individualistinis. Individualizmas yra ilgos kultūrinės raidos padarinys. Primityvūs žmonės daug mažiau skiriasi savo psichologija ir savo siekimais, kaip kad kultūringieji. Primityvioms rasėms, kaip teigia žinomas rusų filologas M a r r*), stigo net supratimo apie individinį buvimą. Marr tai išveda iš fakto, kad primityviose kalbose neatskiriami asmens: tas pats žodis tarnavo kiekvienam iš trijų asmenų pavadinti; neskiriama taip pat vienaskaita nuo daugiskaitos. Panašią nuomonę buvo iškėlęs taip pat žinomas etnografas L é v y - B r u h l**).

Labai gražiai apie kultūrinę individualizmo reikšmę kalba G u y a u:

„Protinė evoliucija, lygiai kaip medžiaginė evoliucija, visados yra perėjimas nuo nediferencijuoto vienodumo prie diferencijuoto įvairumo: vienodumas pažinime atneštų mirtį pačiam pažinimui. Atveskite protinį veikimą prie vienodumo ir jūs panaikinsite patį protą. Uždėti visus žmones protiniu atžvilgiu ant vieno kurpaliaus, duoti jiems visiems tuos pačius įsitikinimus, tą patį tikėjimą ir metafiziką reiškia eiti prieš pažangą. Nieko nėra pasaulyje daugiau monoto-

*) Marr. Jafetidy. „Vostok" kn. 1, 1922.

**) La mentalité primitive. Alcan, Paris. 1912.

niška ir nuobodu už miestą su ištiestomis į eilę ir visiškai panašiomis viena į kitą gatvėmis; kas vaizduoja sau dvasinę žmonių plėtotę tokiu pavidalu, labai klysta. Jūs sakote: tiesa viena, — galvojimo idealas ir bus šitas minties vienumas, atitinkąs tiesą. — Bet jūsų absoliuti tiesa yra tokia pat abstrakcija, kaip tobulas matematikų trikampis arba apskritimas. Tikrovės pasaulyje viskas yra be galo įvairu. Ir, štai, tiesa yra panaši šviesai, ji iš karto kyla nuo visų daiktų, ji veikia mus iš visų pusių, ir reikėtų tūkstančių akių visiems jos spinduliams pagauti. Žmonija savo visumoje turi milijonus akių ir ausų; nepatarkite juos uždarinėti arba kreipti tiktai į vieną pusę. Reikalinga žiūrėti visomis kryptimis ir klausyti į visas puses tam, kad begalinis suvokimų įvairumas atitiktų begalinį daiktų įvairumą."

„Teorijų ir doktrinų įvairumas yra minties turtingumo ir jėgos įrodymas. Šitas įvairumas turi ateityje dar labiau išaugti detalėse, nors dėl bendrų principų žmonės palengva eis prie sutarimo. Pasiskirstymas minties srityje yra lygiai reikalingas, kaip pasiskirstymas ir įvairumas fizinio darbo srityje. Kadaise protinio gyvenimo sferoje nebuvo tokio įvairumo, kaip dabar; sakysim, viduramžiais visi buvo persisunkę tais pačiais prietarais, tomis pačiomis dogmomis. Labai daug žmonių dar ir dabar pasilieka vienoduose proto išsilavinimo laipsniuose: jų protas

yra tarytum nulipdytas iš tam tikros visuotinai priimtosios formos. Laimei tokių pasyvių protų lieka vis mažiau; individinės iniciatyvos vaidmuo auga; kiekvienas stengiasi rasti savo tiesą ir savo tikėjimą."

G u y a u, optimistiškai pasitikėdamas žmogumi, teigia, kad:

„Tikras idealas metafizikos srityje yra protinė neprigulmybė ir laisvas doktrinų įvairumas. — Norėti viešpatauti protams dar blogiau, kaip norėti viešpatauti kūnams. Reikia saugotis kiekvieno vadovavimo svetimai sąžinei arba mintims. Metafizikos sistemos, persisunkusios autoriteto ir valdžios dvasia, yra tinkamas ramstis tik toms liaudims, kurios tebėra vaikiškam raidos laipsnyje. Atėjo laikas vaikščioti be šito ramsčio, laikas nusigrįžti nuo tariamų apaštalų, misionierių ir visokios rūšies pamokslininkų, kad patys būtumėm savo vadovais ir savyje ieškotumėm apreiškimo."

Originaliu J. R a z m o s*) išsitarimu, „individualizmu liejasi žmonijos raida." Ar ne būdingas taip pat toks katalikiškos pasaulėžiūros atstovo, prof. Šilkarskio**), teigimas, kad:

---

*) Straipsnyje „Tolerancija" („Akademikas" 1935 m. N 11—12).

**) Žrk. „Sokratas ir jo evangelija" (p. 63) — įvadas į A. Smetonos verstą Platono „Sokrato gynimasis teisme ir Kritonas". Švietimo M-jos leidinys. 1935 m.

„Mūsų laikais net ir tikintieji žmonės visuose tikėjimo dalykuose yra gryni individualistai."

Psichologinis žmonių skirtingumas ir susijęs su juo žmonių nusistatymų bei pažiūrų įvairumas yra faktas. Bet priešais šito — savaimingos asmenybės — fakto turime dar kitą faktą — visuomenę, autoritetą, suvaržymą. Visuomenėje susitelkia kolektyvinis žmonių gentkarčių patyrimas papročių, įstatymų, religinių nuostatų ir t.t. pavidalu. Šitos atsiradusios ir tebeatsirandančios iš socialinio žmonių bendravimo vertybės arba „normos" (religinės, etinės ir t. t.) turi tendencijos pretenduoti į visišką objektingumą ir visuotinį privalomumą. Iš tokių pretenzijų dažnai kyla visuomenės netolerancija ir pastangos suvaržyti asmenybės savaimingumo pasireiškimus.

Įdomią kritišką analyzę pretenduojančių į visuotinį privalomumą vertybių bei normų duoda Müller-Freienfels*):

„Religinės dogmos skelbia, kad be jų nesą išganymo ir kad tik jos vienos galinčios nurodyti kelią į dangaus karalystę kiekvienai avelei, kuri sutiks būti jų kaimenėje. Juridiniai įstatymai ir dorovės įsakymai liečia visus ir kiekvieną. Filosofijos kelia pretenziją, kad jos skelbia objektingą, visiems privalomą tiesą. Meno srityje

*) Philosophie der Individualität. 2 Aufl. Leipzig (F. Meiner Verlag) 1923.

įvairios srovės ir styliai irgi pretenduoja į visuotinį privalomumą. Visa tai galima pavadinti vertybių pasauliu, kuris stengiasi laikyti savo inkarą aukščiau už visą reliatyvumą visuotiniam privalomume, net Absoliutume. Bet jeigu žmogus prisižiūrės kiek geriau prie šitų tariamai amžinų ir nekintamų vertybių, jis galės pastebėti, jog skelbiamo vieningumo ir visuotinumo tiesoje nėra, jog įstatymas kovoja su įstatymu, dogma su dogma, jog nėra jokios vertybės, kuri nebūtų turėjusi kame nors savo antipodo.

„Už vadinamų visuotinių privalomumų dažnai nesunku pastebėti tam tikros gadynės arba krašto siaurai apibrėžtas tipingas subjektas („masinis žmogus“) arba net visai individinis subjektas. Net Kanto moralėje, iš po jojo kategoriško imperatyvo, galima pastebėti bent kiek mažamiestiško prūsiško Karaliaučiaus profesoriaus kasikę*). Krikščionybė, kuri jaučiasi išganymo nešiotoja visai žmonijai, turi greta su pirminiais orientaliniais elementais priėmus taip pat labai daug specifiškai vakarietiškų bruožų, dėl kurių ji kuriam nors kiniečiui arba indusui gali atrodyti, kaip kažkas visiškai svetimo. Lygiai kaip mums atrodo visiškai svetimas induizmas su jo karvės kultu arba budizmas su jo nirvanos idealu.

„Vertybės yra kuriamos nuolat; vienos pranyksta, iškyla kitos. Ką abstraktūs filosofai pa-

*) Kanto laikais vyrai nešiojo kasas.

skelbė kaip amžinas vertybes, kaip amžinai privalomus logikos, etikos, estetikos įstatymus, pasirodo tik siauros rūšies reliatyvizmas. „Amžina“ ir „neturinti laiko“ yra tiktai mirtis. Negalima vertybės priešpastatyti gyvenimui, vietoje kad supratus jas iš gyvenimo.

„Apibendrintų (atsiradusių iš bendro žmonių patyrimo) vertybių suabsoliutinimas ir jų tariamoji dedukcija iš gryno proto arba kurio kito utopiško archimediško taško yra tuščia chimera, kurioje už didelių žodžių slepiasi vidujis tuštumas. Tai panašu į metodą tų senų astrologų, kurie įtikinėjo, esą patyrę nuo dangaus ir žvaigždžių tai, ką jie iš tikro ėmė iš savo galvos. Ir filosofų ir astrologų atveju gali būti visiška bona fides (nuoširdumas): ne tik nekenksmingiems kvailiams, bet ir labai mokytoms galvoms esti malonu manyti, kad jie turi kontaktą su amžinomis ir absoliučiomis dvasiomis“.

Pripažindami žmogišką visuomeninių vertybių ir normų kilmę, tuo pačiu nemažiname jų reikšmės ir autoriteto. Socialinis gyvenimas yra būtinai reikalingas normų, tvarkančių jį. Bet, kad tos normos nevirstų gyvenimo grandinėmis, socialinis gyvenimas reikalingas taip pat ir laisvai, kritiškai, savaimingai galvojančių asmenybių. Netolerantinga visuomenė yra nepažangi ir sustingusi.

Panašiai, kaip, tyriant žmones jų fizinės struktūros atžvilgiu, galima išskirti keletas pa-

grindinių fizinių tipų, taip pat galima išskirti ir keletas pagrindinių ideologinių tipų, susijusių su tam tikrais psichologiniais žmonių tipais.

Bene pirmasis tokios tipologijos sudarymo bandymas priguli Dilthey'ui (Die Typen der Weltanschauung und ihre Ausbildung in den metaphysischen Systemen). Dilthey nustato tris ideologijos (pasaulėžiūros) tipus.

Pirmas tipas — naturalizmas. Jis reiškiasi materialistinėje filosofijoje, sensualistinėje pažinimo teorijoje ir hedonistinėje*) etikoje. Jo istoriniai atstovai — Demokritas, Hobbes, Feuerbach, Tai ideologija prisirišusio prie žemės jausmų, potraukių žmogaus.

Antras tipas — laisvės idealizmas. Jis reiškiasi idealistinėse filosofijos sistemose ir indeterministėje etikoje. Jo istoriniai atstovai — Platonas, Descartes, Kant, Fichte. Tai ideologija „herojiško" arba valios žmogaus. Savo tikslą jis randa, nugalėdamas aplinkos pasipriešinimus. Jis yra indeterministas ir teistas.

Trečias tipas — objektingasis idealizmas. Jo filosofija — panteizmas. Jo istoriniai atstovai — Ksenofanas, Heraklitas, Giordano Bruno, Spinoza, Goethe, Hegel. Tai ideologija kontempliatyvaus

*) Hedonizmas, nuo gr. hedonė — malonumas, malonumo pripažinimas kaip elgesio motyvo ir tikslo.

žmogaus. Gyvenime jis ypač dažnai pasitaiko tarp mokslo ir meno žmonių. Gamta ir dvasia, kurios herojiškam žmogui atrodo viena kitai priešingos, šitam žmogaus tipui susilieja įdvasintoje harmonijoje. Toks žmogus greičiau panteistas. Jo nagrinėjimo metodas — intuicija. Jo jėga ne gyvenimo kovoje, bet tam tikram objektyvizme, sugebėjime daug suprasti ir pažiūrėti į dalyką iš šalies.

Amerikiečių filosofas James schematiškai skiria du temperamentu: „minkštą" ir „kietą". Temperamentai su jų simpatijomis ir antipatijomis nulemia filosofines žmonių pažiūras. Filosofinių sistemų susidūrimas tai savotiškas žmonių temperamentų susidūrimas.

Vokiečių filosofas (anksčiau psichiatras) Jaspers*) nustato tris tipingas pasaulėžiūros formas pagal psichologinius žmonių tipus. Jis skiria tradicines (konservatyvines) natūras, nihilistines (skeptiškas) natūras ir reformatoriškas (demoniškas) natūras. Be to, Jaspers pažymi, kad vieni žmonės savo būdu yra aktingi, kiti — kontempliatyvūs; vieni žmonės ieško atramos antžmogiškose, „objektyviose" vertybėse (jų pažiūrų sistema — autoritarizmas), o kiti — vertybėse, kurių šaltinis yra pačiuose žmonėse (jų pažiūrų sistema — liberalizmas). Faktiškoji pasaulėžiūra pasilieka gyvenimo dalykas.

*) Psychologie der Weltanschauungen. 2 Aufl. 1922.

Gana plačiai žinoma Sprangerio „gyvenimo formų“ tipologija*). Spranger skiria 6 žmogaus gyvenimo formos tipus. 6 skirtingos kultūrinės veiklos sritys atvaizduoja 6 vyriaujančias dispozicijas žmonėse. I tipas: teoretinis žmogus, nukreiptas labiau į pažinimą. II tipas: ekonominis žmogus. Jam pirmoje vietoje — materialinės gėrybės; jis žino joms vertę. Visados daro galvoje apskaičiavimus. Prie viso ko prieina iš utilitarinio požiūrio. Net mokslą ir meną jis vertina praktiškos naudos požiūriu. III tipas: estetinis žmogus, nukreiptas į grožį, meną. Mažai linkęs prie abstraktaus galvojimo. Jam vyrauja konkretus stebėjimas. Prie viso ko prieina iš estetinio požiūrio. IV tipas: socialinis žmogus, nukreiptas į bendradarbiavimą, į tarnavimą žmonėms. V tipas: politinis žmogus (der Machtmensch). Jam vyrauja valdžios, valdymo noras; ką jis nedirbtų, visur jis veržiasi vadovauti. VI tipas: religinis žmogus, nukreiptas į galutines buities vertybes.

Vistiek kurioje gyvenimo srityje bedirbtų žmogus, pasireiškia jo tipas. Politinis žmogus yra linkęs tiesą pakeisti retorika ir idėjomis naudojasi ambicijos siekiams. Ekonominiam veikime jis siekia savo tikslų gudrumu ir prikalbinėjimais, bauginimu arba prievarta arba kitokiomis politikos priemonėmis. Mene politi-

*) Lebensformen. 3 Aufl. 1922.

niai motyvai reiškiasi pastangomis paveikti žiūrėtoją ryškiais efektais. Socialiniam gyvenime — siekimas išaukštinti save po priedanga kurios nors visuomenės grupės interesų iškėlimo arba gynimo.

Išvada, kuri berods neišvengiama iš visų čia anksčiau nupasakotų duomenų, yra ta, kad nuomonių ir pasaulėžiūrų dalykuose tariamai objektingos idėjos neturi absoliutaus visuotinumo: daugiausiai, kiek jos turi tikros galios, tai tik tam tikram psichologiniam žmogaus tipui.

Ne tik visuomenės „normos", bet ir paskiro žmogaus vidinis pasaulis neduoda užbaigtos ir pastovios harmonijos vaizdo. Visuomenes ir žmones ypač keičia laikas. Kas nežino lotyniško posakio tempora mutantur et nos mutamur in illis (keičiasi laikai ir mes keičiamės su jais)! Kiekvienam pergyvenamam momente žmoguje vyksta konfliktai tarp įvairių jausmų ir geismų, tarp jausmų ir proto ir t.t. Vaizdingais Müller-Freienfels'o žodžiais: „Galvojančio žmogaus dvasia greičiau duotų vaizdą ne parado aikštės su gerai išrikiuotomis idėjomis, bet besigrūmiančių idėjų mūšio lauko. Jausmų ir proto konflikte dažnai nugali ne protas, šitas vieningos gyvenimo valios oratorius, — protas labai dažnai pasiduoda decentralizuojančioms — partikuliaristinėms įvairių polinkių ir potraukių tendencijoms. Sielos vieningumas dažnai esti tik vangus kompromisas. Stebėtina,

kiek prieštaravimų gali tilpti vienose smagenose, nesukeliant jokios netvarkos, pačiam žmogui net nepastebint. Žmonės — ir net gerai išlavinti — neretai tuo pačiu metu pripažįsta pasaulio kūrimo istoriją, kaip ji nupasakota biblijoje, ir Darwino teorijas; pripažįsta visatos begalybę ir sykiu geocentrizmą su žmogaus išganymu Kristaus aukos dėka; jie gali žinoti gamtos dėsnius ir laikytis 13 skaičiaus prietarų... Tas pats žmogus vienose aplinkybėse gali jaustis, galvoti ir elgtis vienaip, o kitose — kitaip. Objektyvuodamas savo paties asmenybę kūryboje, Goethe mums davė Faustą ir Mefistofelį."

Gyvos dvasios žmonės ir nesustingę visuomeniniai organizmai yra kažkas plastiško. Tame ir yra pažangos laidas. Nuomonių, pasaulėžiūrų, „normų" įvairumas ir keičiamybė liudija apie kūrybinį gyvenimo galingumą. Vienam poeto Jurgio Baltrušaičio eilėraštyje*) yra posmas, kuris puikiai vaizduoja mintį apie kūriamąją žmonių galią:

Божий мир еще не создан,
Недостроен божий храм, —
Только серый камень роздан,
Только мощь дана рукам.

(Dievo pasaulis dar nesukurtas, Dievo šventykla dar nepastatyta, tiktai išdalintas pilkas akmuo, tik galia duota rankoms).

*) „Ave, crux!" (Земные ступени).

III

Pragmatistinis tiesos problemos išsprendimas ir tolerancijos idėja.

Kai kam gali atrodyti, kad psichologiško ir reliatyvistinio žmonių išpažinomų tiesų ir vertybių pobūdžio pripažinimas turi vesti prie kraštutinio skepticizmo ir subjektyvizmo. Iš tikro, filosofiškas ir gyvenimiškas skepticizmas vėl ir vėl gaudavo sau naujo maisto iš tos aplinkybės, kad įvairios religinės, filosofinės ir socialinės sistemos, pretenduojančios į visuotinį privalomumą ir tuo pačiu vienos ekskliuduojančios kitas, stovi vienos prieš kitas nesujungiamos ir nesuderinamos (Dilthey). Skepticizmas lengvai nuveda į pesimizmą arba į abejingumą. Ir pesimizmas ir abejingumas yra silpnumas, yra gyvenimo pažangos stabdis.

Bet, va, yra didinga tiesos koncepcija, kuri pačiam tiesos žmogiškume ir reliatyvizme mato kūrybinį, keliantį žmogų pradą. Tokia koncepcija yra sukurta pragmatistinės filosofijos. Ji pašalina skepticizmą. Pragmatistinė filosofija gerai harmonizuoja su tais mūsų laikais nustatytais biologiniais ir psichologiniais faktais, lie-

čiančiais žmogaus asmenybę, apie kuriuos kalbėjome anksčiau.

P r a g m a t i z m a s*), kaip tam tikra kryptis filosofijoje, jeigu imti jos vardą, yra palyginti naujas dalykas. Bet, po teisybės, pirmuoju pragmatistu reikia laikyti graikų filosofą P r o t a g o r ą, kuris pasakė, kad „žmogus yra visų daiktų mastas." Anot anglų filosofo - pragmatisto F. C. S. S c h i l l e r'io (profesorius Oxforde, vėliau Los Angeles'e), Protagoro pasakymas, gerai išaiškintas, yra tikriausias ir svarbiausias dalykas, kurį kada nors iškėlė kuris nors galvotojas. Tik Platono nepalankioje interpretacijoje šita idėja atrodo vedanti į skepticizmą. Bet iš tikrųjų ji verčia mokslą ieškoti, kaip žmogus gali matuoti, kuriais būdais jis padaro savo mastus suderinamus su kitų žmonių mastais, kaip atsiranda bendras mastas? Šito reikalavo ir pats Protagoras. Galima pasakyti, kad nuo Protagoro ir Platono laikų filosofijoje eina nuolatinė kova tarp dviejų principų — „protagorizmo" ir „platonizmo", t. y. reliatyvizmo ir absoliutizmo (arba dogmatizmo).

Pragmatizmo esmė yra pripažinimas, kad tos arba kitos tezės arba idėjos teisingumo kriterium reikia laikyti jų pritaikomumą praktikoje, jų veikiamąją galią. Tokią mintį jau buvo

*) Nuo gr. p r á g m a — veikimas; iš to paties kamieno paeina žodžiai „praktika", „praktiškas".

metęs Goethe posakiu „kas vaisinga, tas tiktai tikra“ (was fruchtbar ist, allein ist wahr). Minėtą idėją, kaip filosofinį principą, pirmasis iškėlė amerikietis Peirce 1878 m. vienam populiariam straipsnyje. Šitas principas buvo išplėstas amerikiečio psichologo ir filosofo W. James'o (1897 m.), F. C. S. Schiller'io ir kt.

Pragmatizmas yra reakcija prieš absoliutaus pažinimo teorijas; tai empiriška kryptis filosofijoje. Pragmatizmas atsisuka nuo ištisos krūvos pasenusių papratimų, brangių profesionaliniams filosofams; jis atsisuka nuo abstrakcijų ir neprieinamų dalykų, nuo uždarytų sistemų, nuo tariamų absoliutų ir nekintamų principų. Jis kreipiasi prie konkretaus, prie faktų, prie veiksmų. Tai reiškia visą gyvenimo įvairumą, priešingą dogmatizmui ir pretenzijoms į užbaigtą tiesą. Tuo pačiu metu pragmatizmas neiškelia jokių apibrėžtų specialių išvadų. Jis yra tik metodas, kuris stengiasi išaiškinti kiekvienos nuomonės vertę, atsižvelgdamas į jos praktiškas pasėkas*).

Pragmatizmas konstatuoja, kad visas mūsų žinojimas yra persisunkęs mūsų aktingumu, kad interesai, dėmesys, potraukiai, siekimai, geidavimai, emocijos, pasitenkinimo ir nepasitenkinimo

*) James. Pragmatism. (Po ranka turėjome vertimą į rusų kalbą. Leid. „Šipovnik“. Peterburg, 1910). Cit. p. 37.

jausmai ir t.t. nukreipia ir savaip nudažo visus mūsų pažinimo procesus. Kiekviena mintis turi asmeningą ir tikslingą pobūdį: „gryna mintis“ yra fikcija, todėl negalima ir „gryna logika“. Visas mūsų proto darbas turi tikslą teisingai reaguoti į jaudinimus, kurie eina iš aplinkos, ir šitas darbas tik tiek vertingas, kiek pasiekia tikslą. Tiesa visados yra įsitikinimo objektas, o įsitikinimas yra, galų gale, taisyklė veikimui.

Idėja yra tikra, jeigu ji tinka darbui, jeigu ji gali būti darbo įrankis („instrumentalinė“ tiesos sąvoka), jeigu ji derinasi su kitomis mūsų patirties dalimis.

Pačios pažinimo formos turi biologinę reikšmę: pasak vokiečių filosofo Ludwig'o Stern'o, laikas, skaičius, erdvė, priežastingumas, lygiai kaip iš viso proto kategorijos yra ne kas kita, kaip abėcėlė, kurią žmonės sudarė kovoje dėl būvio, kad galėtų sėkmingiau skaityti gamtos knygoje.

Socialinio bendravimo procese vyksta tam tikra idėjų atranka. „Tiesos“ nustatomos, kaip moksle teorijos, patirties ir išbandymų kontrolėje. „Objektingos“ tiesos susidaro iš socialinio gyvenimo reikalavimų; tai tos tiesos, kurios pasirodė pastovesnės, naudingesnės. Kiekvienas žmogus turi balsą, kuriant tiesą; kiekvieno žmogaus tiesa gali būti išrinkta, kiekvieno žmogaus balsas gali nulemti rinkimus. Bet joks

žmogus neturi teisės vartoti jėgą, niekas neturi teisės primesti savo įsitikinimus kitam: nuomonių konflikte atvertimus padaro tiktai didesnis tos ar kitos idėjos patrauklumas. Ir niekas negali teigti, jog, kadangi jis teisus, tai kiti klysta. Tiesa yra pluralinė (daugybinė) ir, panašiai kaip vaivorykštė, gali prisitaikinti prie kiekvieno žmogaus regėjimo ir matymo punkto (Schiller).

Žmonijoje yra įvairių tiesų, ir jos tiek tikros, kiek padeda žmonėms prasmingai ir dorai gyventi. Pragmatizme pranyksta teorijos ir praktikos dualizmas.

Absoliuti tiesa, t. y. tai, ką joks tolimesnis patyrimas negali pakeisti, yra tik idealas, tas idealusis punktas, kuriam, kaip mes tikimės, sueis kada nors visos mūsų laikinos tiesos. Jai atitiks absoliučiai išmintingas žmogus ir absoliučiai užbaigtas patyrimas. Iki tol mes turime gyventi tomis tiesomis, kurių galime pasiekti šiandieną, ir turime būti pasiryžę pavadinti jas rytoj klaida. Kiekvienos gadynės tiesos atitinka tos gadynės pažinimo ypatumus. Ptolomėjaus sistema, Aristotelio logika, scholastinė metafizika — visos buvo patogios šimtmečiais, bet žmonių patyrimas peržengė per jų pastatytas ribas, ir mes vadiname tuos dalykus tik reliatyviai tikrais, tikrais tik tam tikros patirties ribose; absoliučia prasme jie klaidingi (James, p. 137).

Pragmatizmui gerai tinka prof. F. C. S. Schiller'io jam duotas kitas vardas — humanizmas; pragmatizmas yra iš tikro naujas humanizmas. Šitas humanizmas įdomaujasi visu žmonių minties ir sentimento įvairumu, jis neignoruoja faktų vardan abstrakcijų. Jis nusilenkia prieš tiesos neišsemiamumą ir mokina gerbti svetimas, kad ir skirtingas, pažiūras, nes pripažįsta, kad visi žmonės yra talkininkai tiesos kūrime. Įdomiu prof. Schiller'io išsitarimu: „Humanistas turi būti humaniškas ir tolerantingas visiems nusistatymų skirtingumams, kurie neišvengiamai atsiranda iš skirtingų žmonių idiosinkrazijų."

Prof. Schiller humanizmą priešpastato barbarizmui, kuriuo vadina dogmatizmą, absoliutizmą, scholasticizmą, netoleranciją. Jis sako taip: „Ar gali būti kas juokingesnio už pretenzijas, kad visi turi būti valdžioje kurio nors vieno absoliutaus ir neginčijamo tikėjimo? Ar nėra kiekvienam filosofijos istorijos puslapyje iliustracijų, kad kiekviena filosofinė sistema yra asmeningas ir vienatinis atsiekimas — net vergiškiausias atsidavimas jai negali į kito žmogaus sielą perpilti viso jos aromato. Negalime užmerkti akių į nenugalimą filosofijos individualumą ir neigti brangią kiekvienam žmogui teisę žiūrėti į tikrovę iš savo specifiško matymo punkto. Kodėl, kitiems negalint ar nenorint žiūrėti taip, kaip mes, turime eiti iš kantrybės; ko-

dėl reikia manyti, jog dieviška harmonija pasiekiama tik monotonišku balsų vienodumu?

„Istorijoje yra didelė antitezė tarp humanizmo ir scholasticizmo. Scholasticizmas ir dabar dar didelė mokyto pasaulio silpnybė. Scholastinis temperamentas lengvai atsiranda profesoriams dėl jų gyvenimo būdo, panašiai kaip kad vidurių nevirškinimas. Humanizmas pakelia kovą su scholasticizmo slibinu, kuris kliudo žmonėms prisiartinti prie aukso obuolių, kabančių ant žinojimo medžio Hesperidų sodne*). Naujas humanizmas turi atgaivinti filosofiją. Filosofija beveik išimtinai buvo patekusi į rankas atsiskyrėlių, nustojusių viso intereso praktiškuose žmonijos reikaluose, — ir jie padarė filosofiją panašia į save — atskirtą nuo gyvenimo, bergždžią ir atstumiančią. Bet nėra pagrindo, kad toks turėtų būti filosofijos pobūdis. Filosofinis gyvenimo išaiškinimas — pasaulėžiūros sudarymas — turi rūpėti kiekvienam žmogui.

„Reikia atvirai pripažinti kad mes neturime absoliučios tiesos, bet kad mums pakanka to, ką turime. H u m a n i z u o k i m e Tiesą, užuot darius ją dievybe, kuri yra pusiau demonas. Absoliuti Tiesa pretenduoja į neklaidingumą ir

*) H e s p e r i d o s, graikų mitologijoje Atlanto dukters, gyvenusios laimingoje saloje sodne, kur augo aukso obuoliai.

į teisę persekioti. Darant dogmą, sunku išvengti nepridarius eretikų. Jeigu kiekvienas žmogus savintųsi absoliučią tiesą ir pretenduotų į neklaidingumą, socialinės tokių pretenzijų pasėkos būtų baisios. Būtų eksterminacinis karas, kol visi pripažintų Absoliučią Tiesą. Paprastas sveikas protas pasibaisėtų tokiomis neklaidingumo pasėkomis. — Tegu Tiesa reiškia tai, kas gali patenkinti mūsų veržimąsi į pažinimą, kas gali spręsti mūsų gyvenimo uždavinius. Tegu ji reiškia mūsų geriausį išsprendimą tam tikru laiku. Šita tiesa yra pažangi ir pagerinama: senos tiesos užleidžia vietą naujoms tiesoms, likdamos klaidoms, kada kas nors aukštesnio už seną tiesą išaušta žmogaus sieloje. Tuo būdu Tiesa daugiau nebešviečia mums iš tolo neaiškiu be galo tolimos žvaigždės mirkčiojimu. Mūsų tiesa yra švyturys, įžiebtas žmogaus valia ir laikomas žmonių rankomis (arba, greičiau, einančių paskui kits kitą švyturių eilė, kurių kiekvienas įžiebiamas, kada paskutinysis užgesta), visuomet apšviečiantis žmogui kelią, jam einant pirmyn.

„Žmogiška Tiesa, kurią vieną mes teturime ir kuri viena mums reikalinga, jeigu ją įsąmoninti, turi turėti labai realią ir galingą įtaką. Ji turi milžiniškai išplėsti minties laisvę. Ji turi laiduoti idėjinių kovų humaniškumą. Ji turi visiškai susprogdinti dogmatizmo ir netoleranci-

jos pagrindus. — Tolerancija užima troną, likusį neužimtą, pasitraukus Neklaidingumui"*).

Pragmatizmas yra tikriausia tolerancijos filosofija. Tačiau tai nereiškia, kad tik su W. James'o ir F. C. S. Schiller'io pragmatizmo atsiradimu, tolerancija gavo filosofinius pagrindus. Kaip matysime istorinėje tolerancijos idėjų ir jų vykinimo apžvalgoje, jau senais laikais buvo pareikšta tolerancijos klausimu nuostabiai gilių ir gražių minčių. Apie toleranciją buvo tiek daug įvairių žmonių pasakyta, ir vis dėlto nuolat pasakoma kas nors nauja, išmintinga ir gražaus. Iš tikro, šitoje srityje filosofija ypačiai arti susieina su poezija.

Baigdami šį skyrių, negalime susilaikyti nepacitavę dar keletą minčių iš G u y a u, vieno iš tauriausių prancūziško genijaus atstovų:

„...Žengiant pirmyn, kiekvienas iš mūsų ima suprasti, kad jis nieko nežino, kad svetimas įsitikinimas yra jo paties papildymas, kad niekas iš mūsų, pats savaime, negali būti teisingas sąskaiton kitų. Kiekviena individualinė nuomonė yra mūsų akyse vertinga, suprantant begalinį pasaulio įvairumą ir negalėjimą duoti vienintėlį

*) Šita ilga citata yra šios studijos autoriaus sudaryta iš įvairių vietų prof. F. C. S. Schiller'io knygų: Humanism. Philosophical essays. 2 ed. 1912 ir Studies in Humanism: 2 ed. 1912. Abi knygos išleistos Macmillan and Co., London.

išsprendimą amžinoms problemoms: kiekviena nuomonė yra nedaugiau, kaip vienas iš liudininko parodymų žmonijos anketoje apie pasaulio esmę, ir kiekvienas liudininkas gerai supranta, jog jis vienas negali suformuluoti galutinio sprendimo, padaryti griežtą ir dogmatišką išvadą. — Skirtingi įsitikinimai gali lygiai gerai egzistuoti greta kits kito žmonių tarpe, kaip įvairūs augalai gali augti tame pat sklypelyje žemės."

ISTORINĖ TOLERANCIJOS IDĖJŲ IR JŲ VYKINIMO APŽVALGA

(nuo senovės iki mūsų laikų)

I

Tolerancijos būklė senovėje iki galutinio krikščionybės laimėjimo

Bendra mūsų, europiškos kultūros žmonių, dvasinė tėvynė yra Graikija arba, tiksliau, kai kurios jos vietos — Jonija Mažojoje Azijoje ir Atėnai. Ten prasideda Europos mokslo ir filosofijos istorija. Graikuose buvo tai, kas sudaro esmingiausias sąlygas dvasinei pažangai: laisva dvasia, kritiškas protas. Anot prof. Bury*), jeigu graikai ir nebūtų pasiekę stebėtinų dalykų beveik visose žmogaus aktingumo srityse, kaip tat iš tikro buvo, tai vien tik už laisvės principo iškėlimą juos reikėtų pastatyti į aukščiausią vietą žmonijos geradarių tarpe, nes teigiant šitą principą buvo padarytas vienas iš didžiausių žingsnių žmonijos pažangoje.

Graikų religija mažai varžė protavimą; ji susidėjo iš gausingų padavimų ir apeigų, bet ne-

*) Norėtumėm atkreipti skaitytojo dėmesį į prof. Bury knygą: A History of Freedom of Thought (yra sutrumpintas, deja, sunkokas dr. J. Šliūpo vertimas: Historija minties laisvės. Biržai 1923).

turėjo nieko panašaus į dogmatus. Homero poemų su surinktais jose mitais autoritetas buvo labai didelis, bet tai nebuvo nepaliečiamas kažkokio švento rašto autoritetas. Graikijoje šventyklų dvasininkai niekados nesudarė galingos kastos, kuri galėtų priverst nutilti kiekvieną balsą, nukreiptą prieš jų skelbiamas nuomones. Graikai žiūrėjo į savo religiją, kaip į naturalų savo tautos kūrinį: religinės iškilmės palaikydavo graikų atmintyje didelius jų praeities žygius arba žymėdavo svarbesniuosius, turinčius visuomeninę reikšmę, gyvenimo įvykius (kūdikių užrašymas į piliečių sąrašus, derliaus nuėmimas ir t. t.). Viešpatavo pažiūra, kad kiekviena religija yra maždaug vienodai gera: kiekviena tauta turinti atitinkančią ją religiją. Jokios tendencijos išplatinti savo religiją už savo krašto ribų nebuvo*).

Jonijoje VI ir V šimtmetyje prieš Kristų atsirado žmonių, kurie ėmė bandyti savo protu, neprigulmingai nuo viešpatavusių mitų, pažinti pasaulio kilmę ir sąrangą. Keliaujantis filosofas - dainius Ksenofanas iš Kolofono Mažojoje Azijoje, eidamas iš miesto į miestą, kritikavo didžiuosius senovinius poetus Homerą ir Hesiodą, pajuokdamas dievų vaizdavimą žmonių pavidalu ir su žmonių silpnybėmis. Vienam išli-

*) Atpasakota pagal — prof. T. Zieliński, Religia starożytnej Grecji. W. 1921.

kusiam fragmente jis sako: „Žmonės padarė dievus ir davė jiems savo jausmus, balsą ir išvaizdą. Jeigu jaučiai ir liūtai, kaip žmonės, rankas turėtų ir galėtų piešti bei stovylas kalti, jie sukurtų dievus pagal savo vaizdą: arklių dievai būtų, kaip arkliai, o jaučių dievai, kaip jaučiai. Homeras ir Hesiodas viską priskyrė dievams, visą žmonių negarbę ir gėdą; jie papasakojo apie neteisingus dievų poelgius, apie jų vagystes, nedorą ir melą". Pats Ksenofanas pripažino tik vieną Dievą, sutapatybindamas jį su visata. Ksenofanas už savo pažiūras nebuvo persekiojamas ir susilaukė gilios senatvės (gimė apie 570 m., mirė apie 466 m.): tas liudija apie tolerancijos atmosferą, kurioje jis gyveno.

Jokios fantastinės, privalomos tikėti, pasakos apie pasaulio įkūrimą nevaržė galingų Heraklito ir Demokrito protų.

Heraklitas (Herakleitos) gyveno Efese Mažojoje Azijoje (gimė apie 530 m., mirė apie 470 m.). Jis mokė, kad visata buvo ir liks amžina: jos niekas nesukūrė. Visata yra vieninga, bet tas vieningumas yra dinamiškas, veiklus: „viskas teka", „negalima du kartu pasinerti į tą pačią upę — antrą kartą vanduo bus jau kitas", „mes patys esame ir neesame". Reikia pažymėti, kad ir nūdienis mokslas visus reiškinius sutraukia prie judėjimo principo.

Demokritas (gimė apie 460 m., mirė apie 370 m.) — kūrėjas atominės pasaulio te-

orijos. Pasaulyje esą du principai: medžiagos ir tuštimo. Medžiaga susidedanti iš begalinio atomų kiekio. Iš tų arba kitų nuolat judančių atomų susijungimų susidarą visi gyvi ir negyvi daiktai. Atomų judėjimai nėra atsitiktinio pobūdžio: viskas, kas vyksta, turi priežastį ir būtinumą; tačiau šita priežastis nėra jokia anapus pasaulio stovinti dievybė, bet dėsnis, glūdįs pačiam pasaulyje. XVII šimtmetyje Demokrito teorija atgimė ir nenustoja savo reikšmės ir mūsų dienų moksle.

Kiek žinoma, nė Heraklitas, nė Demokritas, kaip ir daugelis kitų filosofų, nepatyrė persekiojimų už savo „bedieviškus" išvedžiojimus. Reikia vis dėlto pasakyti, kad ne visiems filosofams pavyko išvengti susidūrimų su užgautais liaudies prietarais. Anaksagoras (gimė apie 500 m., mirė 428 m.), atkeliavęs iš Jonijos dėstyti savo mokslą Atėnuose ir tapęs čia garsaus Atėnų politinio vado Periklo mokytoju ir draugu, buvo apkaltintas dievų niekinimu už tai, kad mokęs, jog dievai — tai abstrakcijos, o saulė, kuriai eiliniai atėniečiai ryte ir vakare meldėsi, esanti tik liepsnojančios medžiagos masė. Tąja proga buvo išleistas net specialus įstatymas prieš šventybių niekinimą. Prietaringos minios tikėjo, kad jų miestų saugumas pareinąs nuo dievų prielankumo, ir bijojo, kad įžeisti dievai galės keršyti. Tik Periklo įtakos dėka Anaksagoras išvengė mirties; vis dėlto jis gavo

užmokėti didelę piniginę baudą ir apleisti Atėnus. Jis išvyko į Lampsaką, kur tolimesniam gyvenime jokių nemalonumų nepatyrė ir gyveno pagarboje.

Iš Atėnų turėjo pabėgti, apkaltintas bedievybe, Protagoras, vienas iš didžiausių sofistų. Jo knyga „Apie dievus" liko sudeginta. Protagoras buvo kilęs iš Abderos (gimęs apie 480 m.); jis keliavo, dėstydamas savo mokslą, po įvairius Graikijos ir Pietinės Italijos (kur buvo graikų kolonijų) miestus. Jis dažnai atvykdavo į Atėnus, kur turėjo didelį pasisekimą ir buvo susiartinęs su žymiausiais žmonėmis, kaip, va, su Periklu ir Euripidu. Apie dievus Protagoras pareiškė taip: „Apie dievus aš negaliu nieko žinoti, nė kad jie yra, nė kad jų nėra. Daug čia kliudo žinojimui: ir dalyko neaiškumas ir žmogaus amžiaus trumpumas".

Garsi yra Protagoro tezė, kad „žmogus yra visų daiktų mastas". Iš šitos tezės seka, kad kiekvienas pažinimas yra subjektingas: žmogaus manymas apie tą arba kitą dalyką, vistiek teigiamas ar neigiamas, turi savyje tik reliatyvią tiesą. Protagoras nedarė išvados, jog kiekvieno žmogaus nuomonės yra teisingos jau dėl to, kad jos atrodo jam teisingos. Jis reikalavo lavinti nuo jaunų metų protą ir moralinį jausmą, idant subjektingi sprendimai būtų, kiek galima, artimesni objektingam tikrumui. Mokytojo uždavinys kaip tik yra subjektingus mokinio

sprendimus kelti iš žemesnių į aukštesnius laipsnius. Kaip jau minėjome anksčiau, anglų filosofo F. C. S. Schilleri'io teigimu, Protagoro tezė, teisingai išaiškinta, esanti tikriausias ir svarbiausias dalykas, kada nors iškeltas filosofijoje.

Protagoro ir kitų sofistų, išminties mokytojų*), mokslas buvo labai populiarus graikų „Švietimo" gadynėje (V šimtmečio antroji pusė). Jo dėmesio centre buvo žmogus. Žmogaus asmenybės iškėlime yra didelis sofistų nuopelnas. Sofistai skelbė, kad žmogui, o ne dieviškam autoritetui, priguli spręsti apie tai, kas yra gera ir kas bloga. Iš žinojimo subjektivizmo ir reliatyvizmo pripažinimo sofistų moksle savaime sekė tolerantingų santykių nustatymas žmonių tarpe. Sofistai buvo savo rūšies „keliaujantieji senovės profesoriai". Anais laikais graikų valstybėlėse įsistiprino demokratinė santvarka. Renkamoms tarnyboms užimti kandidatams buvo reikalingas tam tikras išsilavinimas filosofiniuose ir teisiniuose klausimuose ir mokėjimas gražiai kalbėti. Sofistai viso šito mokė, bet, mokydami, nukrypo į retoriką, į gražbylystę. Esminiu sofistų uždaviniu pasidarė išmokinti savo mokinius gražiai kalbėti: įgyti reikšmę gyvenime esą galima, mokant kiekvieną klausimą nagrinėti iš dviejų priešingų matymo taškų prigulmingai nuo pasistatyto siekio. Šita sofistų

*) Sofia reiškia išmintis.

veiklos rūšis uždėjo jiems moralinio beprincipingumo dėmę ir suteikė pačiam žodžiui „sofistas“ tam tikrą pasmerkimo atspalvį.

Didelis Protagoro ir kitų sofistų priešas buvo Platonas (428—348), amžinosios objektingos tiesos teorijos kūrėjas. Čia susidūrė ne tik dvi priešingos filosofinės teorijos, bet ir oligarchija, kurios šalininkas buvo Platonas, su demokratija.

Savo individualizmu artimas sofistams buvo didysis išminčius Sokratas (469—399). Bet nuo sofistų Sokratą skyrė jo moralinių siekimų vieningumas, visiškai svetimas moraliniam daugelio sofistų dvejojimui; be to, už savo pamokymus Sokratas neėmė, kaip tat darė sofistai, atlyginimo. „Sokrato idealas nėra nustatytas jokio išorinio autoriteto... Sokrato auklėjimo originalumas pasižymi kaip tik tuo, kad jis neduoda mokiniams jokių prinokusių vaisių, bet iš visų jėgų stengiasi taip sužadinti jų sielas, kad jos pačios savyje... savo laisvu nusistatymu rastų kelią į teisybę“, sako prof. Šilkarskis*). Sokratas iškėlė socialinę laisvos diskusijos reikšmę: „Manyje jūs turite žadinantį kritiką, atkakliai besikreipiantį prie jūsų su įtikinimais ir išmetinėjimais, nuolat patikrinėjantį jūsų nuomones ir besistengiantį parodyti jums, kad jūs iš tikro nežinote, ką jūs manote žiną.

*) O. c. p. 149.

Kasdieninė diskusija apie visokius dalykus, ką aš ir darau savo kalbomis, yra žmogui aukščiausias gėris. Gyvenimas, neišbandytas tokia diskusija, būtų nevertas gyventi".

Aukščiau už viską Sokratas stato žmogaus sąžinę. Jam geriau numirti, kaip išsižadėti savo įsitikinimų. Nuteistas mirti, jis sako: „Jeigu jūs pasiūlytumėt išteisinti mane su sąlyga, kad aš atsisakyčiau nuo savo tiesos ieškojimo, aš pasakysiu: ačiū jums, atėniečiai, aš greičiau klausysiu Dievo, kuris man šitą uždavinį paskyrė, negu jūsų, ir, kol aš turėsiu kvapo ir jėgų, aš niekados nenustosiu užsiiminėjęs filosofija. Aš ir toliau darysiu, kaip daręs — sutikęs žmones, aš jiems sakysiu: ar jums ne gėda kreipti jūsų širdį į turtą ir pagarbos ženklus, tuo tarpu kai jūs nesirūpinate išmintimi ir tiesa ir nesistengiate padaryti savo sielą geresne? — Aš nežinau, kas yra mirtis — gal būt, tai geras dalykas, ir aš jos nebijau. Bet aš žinau, kad yra blogas dalykas pabėgti nuo savo paskirties vietos".

Sokratui nerūpėjo primesti pašnekovui savo tiesos; jis tik keldavo pasiryžimą ieškoti tiesos ir tobulėti. Diskusijų ir kritikizmo entuziastas, Sokratas turėjo būti didelės tolerancijos žmogus. Sokratui priguli toks kraštutinio kuklumo posakis: aš žinau tiktai tiek, kad nieko nežinau. Su tokiu posakiu nesiriša joks „dogmatiškas išdidumas". Sokratas gerbė kiekvieno žmogaus

asmenybę ir su kiekvienu mielai kalbėjo; diskutuodamas kurį nors klausimą, jis ne tik mokindavo, bet ir mokėsi pats.

Prieš Sokratą buvo iškeltas kaltinimas, kad jis įvedąs naujus dievus. Jau anksčiau Aristofanas išvedė Sokratą vienoje komedijoje (Debesys), vaizduodamas jį, kaip atstovą bedieviškų ir ardomųjų idėjų. Tačiau iki senatvės Sokratas mokė nekliudomas. Apkaltinimas bedievybe buvo greičiau tik priekabė, o tikra jo nuteisimo priežastis buvo politinė (Sokrato nepalankumas vyraujančiai partijai). Sokrato mirtį ir jo moralinę didybę atvaizdavo jo gabiausias mokinys Platonas — „Sokrato apologijoje" ir „Kritone" (lietuviškai yra du vertimai — M. Račkausko, išleistas 1927 m., ir A. Smetonos, išleistas 1935 m.).

Prie minėtų persekiojimo faktų galima dar pridėti, kad didžiajam dramaturgui Euripidui irgi buvo iškelta byla už dievų niekinimą. Nežiūrint nurodytų sporadiškų persekiojimų už tariamą bedievybę, atmosfera, kurioje gyveno graikai, buvo apskritai minties laisvės ir tolerancijos atmosfera. Mokyti graikai netikėjo jokiais autoritetais, stovinčiais aukščiau už protą, kažkame anapus proto. Nuomonės buvo platinamos ne prievarta, bet argumentais. Būdami laisvo proto draugai, graikai buvo tolerantingi. Pasak didelio antikinės kultūros žinovo, prof. Zielinskio, brangiausias antikinės filosofi-

jos palikimas mums yra principas kritiško galvojimo, sugebėjimo įgyti ir platinti naujas idėjas protavimo argumentais.

Graikų tauta, anot Vl. Solovjovo, buvo daugiamintė. Graikuose susikūrė pagrindinės filosofijos kryptys, kurios tebereiškiasi iki mūsų dienų: empirizmas ir racionalizmas. „Graikija davė empiriką Demokritą ir toji pati Graikija davė racionalistą Platoną. Aristotelyje abi srovės susijungia, bet toliau vėl skirstosi viena nuo kitos — Demokrito kryptis atgimsta Epikure, o Platono — stoikuose. Šitą išganingą dvejopumą Graikija paliko naujam pasauliui; nuo to laiko atbukinantis vienašališkumas liko jau negalimas. Pakaitomis tai Platonas, tai Epikuras apvaisindavo ir gaivindavo naujesnę filosofiją. Platono racionalizmas susisiekia su religija, Epikuro empirizmas — su mokslu; pirmasis gimininga idealizmui, antrasis — materializmui... Abi kryptys yra mums būtinos, bet kas reikalingiausia, tai kova tarp jų, toji vaisinga kova, kurios pasėka yra kultūrinis progresas", — taip kalba prof. Zielinskis knygoje „Senovinis pasaulis ir mes"*).

Suprantamas dalykas, toji vaisinga skirtingų nuomonių kova, apie kurią kalba prof. Zielinskis, tegalima ten, kur kovon stoja ne at-

*) Drevnij mir i my. 2a laida, Peterburgas, 1905. (p. 96).

kaklūs fanatikai, kiekvienas iš kurių pretenduoja į tiesos monopoliją, bet žmonės ieško tiesos ir gerbią kitų nuomonių žmonėse lygius tiesos ieškotojus.

Didieji Aleksandro Makedoniečio (356—323) žygiai praplėtė graikų akiratį, supažindindami juos arčiau su svetimomis kultūromis ir tikybomis. Nuo to laiko prasidėjo glaudžios graikų ir rytų kultūrų sąveikos periodas. Yra žinių, kad ateniečiai įrengė aukurą, pašvęsta svetimiems dievams, — dievams, kurių jie negalėjo pažinti. Ar reikia stipresnio religinės pakantos įrodymo?

Tolerantingi santykiai Graikijoje buvo kažkas savaime suprantamo: jie plaukė iš graikų būdo. Specialių sąžinės arba minties laisvės įstatymų senovės Graikija nežinojo ir, matyti, buvo nelabai jų reikalinga.

Ankstyviausieji iš žinomų religinės tolerancijos ediktų buvo išleisti Indijoje karaliaus Asokos, viešpatavusio laikotarpyje maždaug nuo 264 iki 227 m. prieš Kristų. Asoka buvo pradžioje žiaurus ir karingas valdovas, bet po kelerių metų karų jis kažkokių pergyvenimų įtakoje visiškai pasikeitė: ėmė domėtis dorovės ir tikėjimo klausimais ir liko budizmo sekėjas. Matydamas dviejų tikybų kovą — bramanizmo ir budizmo — jis nusprendė, kad jos abidvi ir visos kitos tikybos turi naudotis lygiomis teisė-

mis. Be tolerancijos ediktų, Asoka išleido ir daugiau įvairių humaniškų įstatymų ir išsiuntė misionierius skleisti pasaulyje „dorovės įstatymą“. Yra pagrindo manyti, kad Asokos misionieriai buvę pasiekę ir Palestiną. Ten jų įtakoje atsiradusi esėjų sekta, turėjusi vėliau reikšmės kuriantis krikščionybei*).

Panašiai, kaip Graikijoje, buvo Romos valstybėje. Ten irgi nebuvo dogmatiško tikėjimo. Romėnai parodė net ypatingą palinkimą perimti svetimus kultus. Tiesa, toks santykis prie svetimų tikėjimų dar negalima pavadinti tikra tolerancija: jis greičiau ėjo iš lengvatikiškio prietaringumo. Pats žodis t o l e r a n c i j a buvo žinomas lotynų kalboje iš senų laikų, bet kitos reikšmės, kaip sugebėjimas pakelti skausmą arba pats sausmo pergyvenimas, neturėjo.

Romos valstybėje filosofijos ir svetimos religijos būdavo kai kada persekiojamos, jeigu jos netiko imperatoriaus arba valstybės politikai. Garsusis politinis veikėjas, oratorius ir filosofas C i c e r o n a s (106—43 m. prieš Kr.) išmetinėjo J u l i u i C e z a r i u i (tiesa, jau po jo mirties), kad jo tiranijos metu niekas nedrįsęs laisvai išsitarti. Kitas žinomas veikėjas ir meni-

*) Įdomaus nuotykių romano formoje su Asokos asmenybe ir jo kilniais įsakymais supažindina V. S t a n k e v i č i u s („I n d i j o s k a r a l i a u s t u r t a i“, Spaudos Fondo leidinys). Žiūr. taip pat to paties autoriaus „Pasaulio istorijos dinamika“.

ninkų globėjas Mecenatas (apie 64—8 m. preiš Kr.) buvo pataręs imperatoriui Augustui palaikyti liaudies religiją, nes, kas negerbia religijos, paprastai daugiau linkstąs prie maišto arba naujovių. Ilgainiui Romoje atsirado viena privaloma dogma, kilusi iš imperatorių despotizmo: dogma apie imperatoriaus galios dieviškumą.

Romoje buvo gana gyvas nusistatymas prieš judaizmą, kuris sukėlė įtarimų ir net neapykantos dėl to, kad niekino kitus kultus: iš tikro, judaizmas tolerantingumu nepasižymėjo. Atsiradus krikščionybei, romėnai painiojo ją su judaizmu. Krikščionys atsisakydavo garbinti imperatoriaus „genijų", imperijos vienybės simbolį, ir buvo baudžiami greičiau ne kaip religiniai, bet kaip politiniai nusikaltėliai — už laesa majestas, t. y. už imperatoriaus galios įžeidimą. Imperatorius Trajanas (98—117) savo reskripte, pasiųstam Bitinijos gubernatoriui Plinijui Jaunesniajam, pripažino krikščionybę „neleistina religija" (religio illicita).

Bet, apskritai imant, Romoje viešpatavo gana didelė tolerancija, apie ką galima spręsti iš kai kurių literatūros istorijos faktų. Naudojosi visa laisve, gyvenęs I amžiuje prieš Kristų (98—55 m.), poetas Lukrecijus (Lucretius), kuris savo nuostabioje poemoje „Apie daiktų prigimtį" (De rerum natura) išdėstė Epikuro filosofiją, iškeldamas Epikurą už tai,

kad šis išgelbėjęs žmones nuo bauginančių juos dievų; poemoje religija iš viso smerkiama. Nebuvo persekiojamas graikų rašytojas, aštrus satirikas Lukianas (120—190 m.), nežiūrint dievų niekinimo jo veikaluose. Į gyvenimo galą Lukianas net turėjęs gerą valstybinę tarnybą. Tuo metu viešpatavo Antoninai; imperatorius Markas Aurelijus (121—180 m.) pats buvo didelis mintytojas, stoicizmo filosofijos atstovas (paliko garsią knygą „Sau pačiam"); tai buvo laimingiausias Romos imperijos periodas.

Atsinešimas prie krikščionių Romoje buvo įvairiais laikotarpiais nevienodas: tai imtasi prieš juos griežtų priemonių, tai vėl jie buvo paliekami visiškoje ramybėje. Persekiojami krikščionys ėmė reikalauti religinės tolerancijos. Vienas iš seniausių Bažnyčios Tėvų afrikietis Tertullianus (160—230 m.) parašė eilę raštų krikščionybei apginti, reikalaudamas laisvės bažnyčiai. Reikia pažymėti, kad Tertullianus už savo raštus nebuvo pagoniškos vyriausybės persekiojamas.

Krikščionių įtaka valstybėje vis didėjo, ir 313 m. imperatorius Konstantinas išleistu Milane ediktu pripažino krikščionybę leista religija (religio licita). Buvo paskelbta, kad krikščionims ir visiems stabmeldžiams leidžiama jų laisva valia laikytis tikėjimo, kurio jie nori. Konstantinas dar gerbė stabmeldžius,

bet reikalavo iš krikščionių vienybės ir persekiojo eretikus - krikščionis.

Krikščionių rašytojas Laktancijus (Lactantius), buvęs Konstantino vaikų auklėtojas, ginė toleranciją ir po to, kai persekiojimai buvo pasibaigę. Jis sakė: „Priverstinas tikėjimas nėra tikėjimas; reikia įtikinti, o ne versti. Tikėjimo negalima įsakyti". Bet toksai Laktancijus buvo išimtis. Kada krikščionys nugalėjo, jie, pasaulinės valdžios padedami, ėmė žiauriai persekioti savo idėjinius priešus. Netolerantinga kova ėjo pačių krikščionių tarpe. Kur jie turėjo valdžią, arijonai persekiojo ortodoksus (tikratikius), ir atvirkščiai. Atsirasdavo balsų už religinę laisvę, kaip vienintelę priemonę žiauriems religiniams ginčams numalšinti.

Nuo pirmutinių Bažnyčios tradicijų griežtai pasuko Augustinas (354—430 m.), garsus teologas ir mintytojas, kilęs iš Šiaurės Afrikos. Kol eretikai turėjo vyraujančią padėtį Afrikoje, jis buvo liberalinių tendencijų šalininkas. Bet vėliau iškėlė prievartos principą — principą compelle intrare (priversk įeiti), pritaikindamas tekstą iš šv. Luko evangelijos XIV, 23. Jis ėmė šauktis valdžios pagelbos eretikams malšinti, tačiau įtikinėjo nebausti juos mirtimi.

Įsigalėjo dogma, kad be Bažnyčios nėra išganymo (extra ecclesiam nulla salus), ir ji tapo religinės netolerancijos ramstim. Kalbėdami apie viešpatavusią Bažnyčioje netolerancijos

dvasią, nieku būdu nenorime teigti, kad su krikščionybės mokslu būtinai yra susijęs netolerantingumas: juk krikščionybė kaip tik iškėlė žmogaus asmenybės vertę ir tuomi davė tolerancijai moralinį pagrindą.

Krikščionių persekiojami, stabmeldžiai reikalavo sąžinės laisvės. Šituo atžvilgiu pagarsėjo Themistios iš Paflagonijos, gyvenęs IV šimt. daugiausiai Konstantinopolyje, kaip retorius ir Platono bei Aristotelio filosofijos mokytojas. Jis sako*): „Yra sritis, kur imperatoriaus valdžia neturi turėti jokios galios. Tai tiesos viešpatystė ir religiniai žmonių įsitikinimai. Kiekviena prievarta tokiu atveju negali turėti jokio kito veikimo, kaip veidmainišką tikėjimo priėmimą ir išpažinimą. Imperatoriui daug daugiau naudinga visiška tolerancija kiekvienam tikėjimui, nes tik tolerancijos keliu pašalinamos pilietinės nesantaikos. Tolerancija yra dieviškas įstatymas, kurio visi turi laikytis, nes pats Dievas aiškiai parodė, jog Jis nori matyti įvairius kultus. Mes garbiname ir, virpėdami, lenkiamės prieš Dievą kaip tik dėl to, kad Jo pažinimas nėra prieinamas žmogaus protui, bet glūdi visų daiktų gilumoje, ir prisiartinti prie Jo tegalima su dideliu sunkumu. Jeigu žmonėse dėl

*) Cituota iš Ruffini. (Turėjome rusišką vertimą — 1-ą tomą jojo La libertà religiosa, išleistą Peterburge 1914 m.).

šito prisiartinimo yra lenktyniavimas, tai tas reikia tik sveikinti, nes nėra kito tinkamesnio žadintojo geriems žmoniškiems darbams. Tik vienas Viešpats Dievas gali būti teisėjas tame lenktyniavime, kuriam žmonija veržiasi prie Jo įvairiais keliais. Dievybė gali tik džiaugtis įvairumu atiduodamos Jai pagarbos. Jai tinka, tegu ir skirtingi, sirijiečių, graikų ir egiptiečių kultai". (Siriejiečių vardu Themistios apima žydus ir krikščionis). Taigi matome, kad Themistios su tauriu bešališkumu, labai tolerantingai atsineša ir prie senų ir prie naujų kultų.

Panašias idėjas reiškė taip pat Libanios (314—393 m.), gyvenęs daugiausiai Antiochijoje, kur jis buvo garsus, kaip retorikos profesorius. Jis buvo Jono Krizostomo (Auksaburnio) mokytojas ir draugas. Kalboje, ginančioje stabmeldžių šventoves, Libanios skelbia, kad religija negalinti būti prievartos dalykas, bet yra laisvas asmenybės įsitikinimas.

Imperatorius Julijonas, pramintas Apostatu (viešpatavo 361—63 m.), norėjo atgaivinti seną tikėjimą, ir šitam tikėjime turėjo būti ypač iškeltas Saulės kultas. Saulės dievo — Mitros — kultas buvo atneštas dar III šimt. iš Persijos. Jau ir anksčiau buvo pastangų sukurti religiškai - filosofinį sinkretizmą, turintį sujungti į vieną pasaulinę religiją viską, kas buvo morališkai vertingo įvairiuose kultuose ir filosofijoje. Julijonas bandė duoti

sinkretizmui naujų jėgų. Atgaivinta religija turėjo būti vieninga savo tikėjimu dievybe — jos simboliu imta saulė, — bet įvairi jos garbinimo formomis. Pats Julijonas parašė traktatą, nukreiptą prieš krikščionis „Prieš galilejiečius". Stabmeldiška Julijono reakcija nepasižymėjo netolerancija: „Mitra buvo tolerantingas dievas, visai nepanašus į žydų Jahvę" (Karsavinas*).

Kada imperatorius Gracijonas (Gratianus), krikščionių senatorių prašomas, įsakė pašalinti iš senato dar Augusto pastatytą deivės Viktorijos altorių, stabmeldžių senatorių vardu protestavo Symmachas, tačiau imperatorius nepaklausė. Symmachas kreipėsi tuo pačiu reikalu prie jo įpėdinio Valentinijono II ir taip pat nieko nelaimėjo. Liko kilnūs jo pareiškimo žodžiai: „...Mes ieškome tos pačios Esybės. Mes matome tas pačias žvaigždes, tie patys dangaus skliautai yra virš mumis, mus apgaubia tas pats pasaulis. Kokios turi reikšmės, jeigu kiekvienas veržiasi prie tiesos tokiais keliais, kurie jam atrodo geriausi?-Vienu ir tuo pačiu keliu negalima prisiartinti prie taip didelės paslapties" (cit. iš Ruffini). Vėliau imperatoriui Eugenijui — krikščioniui, bet filosofijos gerbėjui — viešpataujant, stabmeldžiai dar buvo atgavę savo teises, senate vėl buvo pastaty-

*) Žrk. Europos kultūros istorija, I, p. 77.

tas Viktorijos altorius, bet visa tai buvo neilgam.

Fanatizmo aistros ėmė degti vis smarkiau. Imta naikinti pagoniškos kultūros paminklai ir žudyti senai kultūrai ištikimi žmonės. Iš netolerancijos aukų čia paminėsime garsią filosofijos ir matematikos mokytoją Aleksandrijoje Hipatiją*) (Hypatia), gyvenusią IV šimt. gale ir V šimt. pradžioje, kada ji buvo užmušta minios fanatikų — krikščionių, sukurstytų prieš filosofus Aleksandrijos vyskupo Kirilo ir vienuolių.

Imperatorius Teodozijus (Theodosius), nugalėjęs Eugenijų, amžinai oficialiai panaikino stabmeldžių kultą.

*) Šitos nepaprastos moters gyvenimas yra aprašytas žinomam anglų rašytojo Charles Kingsley'o romane Hypatia (išėjo 1853 m.).

II.

Tolerancijos būklė nuo krikščionybės laimėjimo iki reformacinių sąjūdžių gadynės

Teodozijus Didysis (viešpatavo 382—95 m.) pradeda gadynę, griežtai priešinga pagonizmui ir eretikams. Pagonių šventyklos liko uždarytos ir jų turtas konfiskuotas. Teodezijaus II-ojo viešpatavimo metu (414—50 m.) jau lengvas Bažnyčios įsakymų pamynimas buvo baudžiamas, kaip nusikaltimas prieš valstybę, kai kada net mirties bausme. Toks griežtumas aiškinamas pastangomis išgelbėti imperijos vienybę jos religijos vienybe, tuo metu kai kitos jungiančios sąvaržos įro. Justinijono (viešpatavo 537—65 m.) kodeksas, išleistas 534 m., tarp kitko surinko, koordinavo ir papildė visus įsakymus prieš eretikus, stabmeldžius, žydus ir kt. Kodeksas tapo ilgiems amžiams autoritetu, pateisinančiu pasaulietiškų valdovų kišimąsi į krikščionybės gynimo reikalą.

Prasidėjo niuri daugiau kaip 1000 metų netolerancijos gadynė. Tik ankstyvieji germanų

imperatoriai - krikščionys dar nebuvo labai fanatingi. Vyskupas Izidorius iš Sevilijos (mirė 636 m.) iškėlė prievartą, kaip bendrą principją tikėjimo dalykuose. Buvo pripažinta pareiga versti žmones priimti vieninteliai tikrą Bažnyčios mokslą, kad išgelbėjus juos nuo amžino prakeikimo. Religinės paklaidos — baisiausias, koks tik gali būti, nusikaltimas, kurio negali atstoti jokios dorovės. Dogmatų priešai — paties Viešpaties priešai, ir naikinti juos prievolė. Tamsi fantazija vaizdavo net nekaltus kūdikius, mirusius be krikšto, kaip pasmerktus amžinai rėplioti ant liepsnojančių pragaro grindų. Anot prof. Bury, kylanti iš tokių pažiūrų netolerancija negalėjo nesiskirti savo pobūdžiu ir smarkumu nuo viso to, ką pasaulis buvo matęs iki tol.

Bažnyčios įsakymai nustatė ištisą bausmių gradaciją už netikėjimą ir nusidėjimus prieš tikėjimą. Žydams buvo taikoma reliatyvi tolerancija. Eretikams ir išsižadėjusiems tikėjimo buvo skiriama mirties bausmė. Ėmė praktikuotis sudeginimas ant laužo, veidmainiškai apeinant Švento Rašto įsakymą „nepralieti kraujo". Ypatingai didele liepsna ėmė degti netolerancija Kryžiaus karų metu, nukreipta prieš musulmonus („netikėlius") ir žydus.

Viešpataujant popiežiui Inocentui III (1198—1216 m.) Bažnyčia liko visagalinga. Kova su eretikais ir netikėliais buvo vedama dide-

liu mastu. Taip buvo sunaikinta albigojų sekta. Albigojai (vardas nuo Albi'o miesto) sudarė didelę gyventojų dalį pietų - vakarų Prancūzijoje. Popiežius pareikalavo, kad Tuluzos grovas panaikintų ereziją savo provincijoje. Grovui atsisakius, popiežius paskelbė Kryžiaus karą prieš albigojus, žadėdamas dalyviams visokių malonių ir atleidimą nuo nuodėmių. Kova užtruko 20 metų. Vyko masinės žudynės, deginimas ir korimas vyrų, moterų ir vaikų. Kraštas liko visiškai nualintas. Laimėjusi kovą, Bažnyčia įvedė naują principą, kad kiekvienas kunigaikštis gauna karūną tik su sąlyga naikinti savo krašte ereziją.

Nuo to laiko išsiplėtojo slapto sekimo sistema. Susikūrė „šventoji inkvizicija". Ji buvo įsteigta popiežiaus Grigaliaus IX apie 1233 m. ir galutinai suformuota popiežiaus Inocento IV 1252 m. Sekimo aparatas turėjo būti kiekvieno miesto ir kiekvienos valstybės „integralinė dalis". Teismas vykdavo slaptai ir buvo beapeliacinis. Tardant, buvo vartojami žiaurūs kankinimai. Žmonės, pripažinti kaltais, buvo baudžiami turto konfiskavimu, kalėjimu ir mirtim. Atkaklūs „nusikaltėliai" buvo paprastai nuteisiami sudeginti. Inkvizitoriai buvo vienuoliai. Ypatingu žiaurumu pagarsėjo ispanų inkvizicija. „Didžiojo inkvizitoriaus" Torquemados laiku (1483—98 m.) sudeginta daugiau, kaip 8000 žmonių. Reikia pasa-

kyti, kad inkvizitorių žiaurumas nebuvo būdingas tik jiems vieniems: inkvizitoriai buvo tik žiaurių papročių ir tamsių pažiūrų gadynės žmonės. Ispanijoje inkvizicija liko panaikinta tik prieš šimtą metų. Prancūzijoje ji buvo panaikinta neužilgo prieš didžiąją revoliuciją. Romoje inkvizicija, kaip tokia, buvo užsilikusi iki 1859 m. Pakeistu uždaviniu inkvizicija tebeegzistuoja ir dabar: liko grynai dvasišku teismu prie popiežiaus sosto.

Reikia paminėti dar kitą viduramžinės netolerancijos dvasios kūrinį — cenzūrą, šitą, anot Mauthner'io, „minkštesnę inkvizicijos formą". Dvasininkija žiūrėjo, kad nebūtų platinami raštai, priešingi bažnytiniam mokslui. Tokie raštai, neretai drauge su jų autoriais, būdavo viešai deginami. Cenzūros organizacija ypatingai išsivystė, atsiradus knygų spausdinimui. Popiežius Leonas X (1513—21 m.) įvedė ją Romoje „amžiniems laikams". 1546 m. buvo įvestas „Uždraustų knygų indeksas" (Index librorum prohibitorum), nuo kurio katalikų bažnyčia neatsisakė ir mūsų laikais.

Joki varžtai negalėjo visiškai nuslopinti kritiškos dvasios, o su ja ir tolerancijos pažangos. Kryžiaus karai (XI—XIII šimt.) arčiau supažindino žmones su kitokiomis kultūromis ir tikybomis. Krikščioniškų Vakarų susidūrimas su

musulmonais praplėtė teologinį akiratį, nes davė progos pažinti antrą pasaulinę religiją.

Prancūzų filosofas Abélard (1079—1142 m.) drąsiai iškėlė proto ir abejojimo teises prieš aklą pasidavimą autoritetams. Jis vartojo kritišką metodą, aiškindamas Šventą Raštą (knygoje „Už ir prieš" — Sic et non). Abélard buvo persekiojamas už savo pažiūras. Nelaimingai susidėjo jojo asmeninis gyvenimas: jo numylėtinės Eloizos, buvusios jo mokinės, dėdė liepė jį suimti ir kastruoti; po to Abélard ir Eloiza įstojo į vienuolyną.

Tam tikra laisvesnės dvasios banga prasiveržė Europon, kada buvo susipažinta su arabų filosofo ir gydytojo Averroes'o (1126—1198 m.) raštais. Averroes rėmėsi Aristotelio filosofija. Jis mokė, kad pasaulis egzistuoja amžinai ir nėra sukurtas iš nieko. Jis neigė stebuklus ir nemirtingumą. Averroes bandė apsisaugoti nuo tikinčiųjų netolerancijos, iškeldamas idėją, kad tiesa esanti dvejopa — viena filosofinė ir kita religinė — ir jos esančios viena nuo kitos neprigulmingos. Tas jo neišgelbėjo: Averroes buvo išvarytas iš Ispanijos kalifato ir baigė amžių ištrėmime Maroke.

Kovodama su eretiškais mokslais, Bažnyčia patobulino savo mokslą. Tuo metu iš jos iškilo didelis filosofas Tomas Akvinietis, gimęs pietų Italijoje (mirė 1274 m.). Jojo moks-

las („tomizmas“) buvo senesnės teologijos sintezė su modifikuotu Aristotelio mokslu.

Įdomi ir tolerancijos istorijoje paminėtina asmenybė — imperatorius F r i d r i c h a s II H o h e n s t a u f e n a s (mirė 1250 m.), penktojo Kryžiaus karo (1228-29 m.) vadas. Susidūrimas su arabais paveikė jo pasaulėžiūrą. Susitikęs kare, kaip su priešu, su sultonu S a l a d i n u, jis liko jo draugu ir gerbėju. Vėliau B o c c a c c i o ir kiti italų novelistai išgarsino Saladiną, kaip taurumo ir garbės idealą. Fridrichas savo dvare Sicilijoje buvo apsuptas mokytų arabų, žydų ir graikų: čia jokių skirtumų tikyboms nebuvo daroma. Jis buvo susipažinęs su A v e r r o e s'o filosofija, ir ji padarė jam didelės įtakos.

Laisvamaniškas imperatorius buvo laikomas autorium legendos apie tris apgavikus — krikščionį, žydą ir mahometoną, kurie susiginčijo dėl tikybos ir nė vienas negalėjo įrodyti savo tikybos aukštesnybės. Nustatyta, kad buvo ir senesnis legendos variantas, sustatytas A b é l a r d'o. Vėliau toji legenda ne kartą buvo kartojama naujomis versijomis; gražiausias yra L e s s i n g'o variantas „Natane Išmintingajam“ (žemiau, šioje studijoje, duotas jo vertimas).

Tas pats imperatorius — „pirmasis moderniškas žmogus“ — laisvamaniškas ir tolerantingas savo aplinkoje, taikindamasis prie Bažnyčios reikalavimų, yra išleidęs savo plačiai vals-

tybei įstatymus, kurie eretikus statė už įstatymų ribų ir grąsino laužu atkakliesiems.

Kritiška dvasia ima stiprėti, prasidėjus renesansui („atgimimui“) ir humanizmui. Naujas sąjūdis prasidėjo Italijoje: ėmė rastis susidomėjimas užmiršta antikine kultūra — filosofija, menu ir literatūra. Iš didžiojo senovės palikimo veržėsi gaivinančios idėjos, žadinančios į kovą dėl žmogaus asmenybės išlaisvinimo. Vieni iš pirmųjų humanistų buvo Petrarca (1304—74 m.) ir Boccaccio (1313—1375 m.). Boccaccio iškėlė dvasiškai laisvo ir išlavinto fiziškai ir protiškai žmogaus idealą; jis skelbė minties ir jausmų laisvę. Jo „Dekameronas“ (novelų rinkinys 10-tyje knygų) buvo puiki viduramžinių papročių satira ir naujojo gyvenimo supratimo propaganda.

Dar XIII-am šimt. Anglija davė žmogų, kuris reikia laikyti naujojo mokslo pirmtaku. Tai buvo Roger Bacon (1214—94 m.), vienuolis - pranciškonas. Roger Bacon davė užuomazgą tų idėjų, kurios vėliau buvo išplėstos kito tos pačios pavardės genijaus — Francis'o Bacon'o (1561—1626 m.), „mokslo atgaivintojo“. Roger Bacon laikė eksperimentą svarbiausiu kiekvieno pažinimo metodu. Už savo idėjas jis buvo skaudžiai persekiojamas: 14 metų sėdėjo kalėjime.

Vienur - kitur atsirasdavo drąsių sąžinės laisvės ir tolerancijos skelbėjų. Stebėtinas kovo-

tojas su viešpatavusia netolerancija buvo Marsilijus iš Paduvos (gyvenęs XIII šimt. antroje pusėje ir XIV šimt. pirmoje pusėje), autorius knygos „Taikos gynėjas“ (Defensor pacis). Jis čia griežtai neigia Bažnyčios teisę vartoti prievartą tikybos dalykuose ir reikalauja visiškos religinių įsitikinimų laisvės: „Religinis įstatymas negali turėti kito teisėjo, kaip tiktai Jėzų Kristų“.

Laikotarpis, kuriam vyko pirmas laisvos, kritiškos dvasios pabudimas apima net kelis šimtmečius (XIII—XIV—XV). Pradžioje pabudimas reiškėsi pavieniuose, toli aplenkusių savo gadynę žmonėse, kol pagaliaus apėmė plačias žmonių mases audringoje reformacinių sąjūdžių gadynėje. Sąžinės laisvės bei tolerancijos klausimai turėjo dabar iškilti su gaivalinga jėga.

Atgijant kritiškai dvasiai, atsirado žmonių, išdrįsusių kritikuoti Bažnyčios mokslą ir santvarką; jie ėmė šaukti prie reformų. Vienas iš žymiausių reformacijos pirmtakūnų buvo anglų kunigas, profesorius Oksforde, Wiclif (1320—84 m.). Wiclifizmas rado ypatingą atbalsį Bohemijoje asmenyje Jono Huso (1369—1415 m.), kuris drauge su bažnyčios reformos reikalavimais iškėlė taip pat Čekijos nepriklausomybės reikalavimą. Apkaltintas erezija, Hus buvo atskirtas nuo bažnyčios ir pagaliaus sudegintas Konstancoje. Huso sukeltam sąjūdyje ypačiai skaitlingai dalyvavo kaimiečiai

ir amatininkai, bet buvo taip pat bajorų ir miestelėnų dalis. Husitai sudarė didelę ginkluotą pajėgą ir, vadovaujami gabaus vado Jono Žižkos, sumušė 1420 m. Germanijos imperatoriaus Sigismundo kariuomenę. Tačiau pačių husitų tarpe pasireiškė nesutikimai — vieni (vadin. adamitai) reikalavo komunistinių reformų, kiti tenkinosi grynai bažnytinėmis reformomis. Galų gale nugalėjo nuosaikieji. Kraštutinių jų vadai Houska ir Prokopas Vienaakis drauge su keliomis dešimtimis jų pasekėjų buvo Žižkos įsakymu sudeginti. Nuosaikiesiems 1434 m. buvo pripažintos tikėjimo teisės. Tai buvo, berods, pirmasis Europoje, ir tai dar tik lokalinės reikšmės, tikėjimo laisvės pripažinimas po 1000 metų griežtos netolerancijos.

III.

Tolerancijos būklė didelio persilaužimo gadynėje (XVI šimt. ir pirmoji XVII šimt. pusė).

Klaidinga būtų manyti, kad sąžinės laisvės bei tolerancijos užsimezgimas įvyko tiesioginiam sąryšyje su reformaciniais sąjūdžiais: mes matome iš vienos pusės — tolerancijos skelbėjus žmones, pasilikusius ištikimais Katalikų Bažnyčiai, ir iš kitos pusės — netolerantingus reformatorius.

Didieji humanistai ir draugai Erazmas iš Rotterdamo (1466—1536 m.) ir Thomas More (1478—1535 m.) buvo žmonės labai plačių pažiūrų ir tolerancijos gynėjai, bet pasiliko katalikais. Thomas More savo ištikimybę Katalikų Bažnyčiai apmokėjo gyvybe, ir nesenai Bažnyčios liko pripažintas šventuoju ir kankiniu už tikėjimą.

Erazmas iš Rotterdamo yra autorius garsios satiros prieš scholastiką: „Pagyrimas kvailybei“ (Stultitiae laus, 1510 m.). Jis dažnai vadinamas „XVI amžiaus Voltaire'u“. Anot prof. Dilthey'o, iš

visos jojo asmenybės šviečia džiaugsmas intelekto, kuris suprato savo suverenumą; jame jungiasi moksliškas, kritiškas rimtumas su kibiu sąmojingumu.

Čia kiek ilgiau sustosime ties tauria T h o m o M o r e'o asmenybe ir jo nuostabiu kūriniu „U t o p i a", Thomas More gimė Londone; buvo sūnus karališko teisėjo. Pats studijavo teisę. 21 m. amžiaus tapo parlamento nariu. Vėliau pagarsėjo, kaip advokatas; nuo neturtingųjų ir našlaičių neėmė honoraro. 1515 m. buvo paskirtas dalyviu komisijos, pasiųstos į Niderlandus tartis politiniais reikalais; išbuvo užsienyje 6 mėnesius. Kitais metais vėl buvo pasiųstas į Niderlandus ir susiartino su Erazmu. Šitam laikotarpyje jis parašė savo „U t o p i a" (pavadinimas nuo graikiškų žodžių o u — neigimo dalelytė ir t o p o s — vieta). Knyga buvo parašyta lotyniškai ir atspausdinta Louvain'e 1516 m., prižiūrint Erazmui ir kitiems draugams. Ji turėjo pasisekimą, ir jau 1518 m. Bazelyje išėjo antra laida. „Utopia" sukėlė daug pamėgdžiojimų; pats žodis u t o p i j a veikiai tapo bendriniu. Po fikcijos priedanga More nagrinėja gyvenamos gadynės politines ir socialines blogybes. More'ui turėjo įtakos Platono „Valstybė".

„Utopia" — komunistinė valstybė kažkokioje saloje, ir apie jos santvarką pasakoja grįžęs iš jos, atsitiktinai užkliuvęs ten, žmogus. Mums

čia įdomus skyrius apie utopiečių religijas*). Utopijos saloje yra keletas religijų. Visi pripažįsta Augščiausią Būtybę, bet supranta ją ir garbina ją įvairiai. Vienas iš seniausių įstatymų saloje yra tas, kad niekas neturi būti baudžiamas dėl savo religijos. Taip įsakė Utopus, kuris senovėje užkariavo salą ir įvedė tą naują santvarką. Jis lengvai nugalėjo salos gyventojus dėl to, kad jie, vietoje bendromis jėgomis gintis nuo svetimo užpuolimo, buvo užimti karu tarp savęs dėl religinių klausimų. Užkariavęs salą, Utopus išleido įstatymą, kad kiekvienas žmogus gali būti, kokios jis nori, religijos ir kitus gali stengtis patraukti prie savo religijos, bet tik argumentų jėga ir draugingais bei kukliais būdais, be kartumo prieš tuos, kurie laikosi kitų nuomonių; vartoti kitokia, kaip įtikinimo, jėga draudžiama; įtikinėjant, negalima nei peikti, nei prievartauti; kas darytų kitaip, turėtų būti pasmerktas ištremti arba atiduoti vergijon. Toks įstatymas buvo išleistas Utopaus ne tik visuomenės tvarkai palaikyti, kuri kentėjo nuo ginčų ir nesutaikomo karščiavimosi, bet ir dėl to, kad jis manė, jog tai reikalauja religijos interesas. Jis galvojo, ar nepaeina tos skirtingos tikėjimo formos nuo paties Dievo, kuris galėjo įkvėpti žmones skirtingu būdu ir galėjo būti patenkintas ti-

*) Atpasakotas, naudojantis angliškų Burnet'o vertimu.

kėjimų įvairumu. Jeigu teisinga tik viena religija, o kitos klaidingos, tąsyk — jis manė — įgimta tiesos jėga ilgainiui turės prasiveržti ir sušviesti, palaikoma tiktai argumentų stiprumu. Ginant geriausią religiją prievarta ir triukšmu, joje gali privysti prietarų, kaip kad javuose priauga dirsių ir usnių. Utopus buvo išleidęs tiktai įstatymą prieš tuos, kurie mano, kad siela miršta su kūnu ir kad nėra Apveizdos. Kas laikosi tokių nuomonių, nėra renkamas į valstybines arba į kurias kitas garbingas tarnybas. Tačiau ir jie nėra baudžiami, nes pripažinta, jog žmogus negali priversti save tikėti, jeigu jis netiki.

Utopiečiai nėra verčiami slėpti savo mintis grąsinimais ir meluoti.

Dvasininkai renkami iš aukščiausios doros ir mokslo žmonių, kaip ir kiti valdininkai, slaptai, visam amžiui, ir jų yra nedaug. Žmonių taisymas ir baudimas yra vyriausybės reikalas. Dvasininkai gali tiktai pašalinti nusikaltėlį nuo dalyvavimo bažnyčioje. Tokį žmogų, jeigu jis veikiai nepasitaiso ir nepatenkina dvasininkus savo atgaila, senatas liepia suimti ir baudžia jį už jo nedorą. Jeigu dvasininkas nusikalto, jis nėra traukiamas atsakomybėn: jo nubaudimas paliekamas Dievui ir jo paties sąžinei. Dvasininkai yra auklėtojai ir mokytojai.

Bendroje šventykloje nėra Dievo paveikslų, idant kiekvienas galėtų Jį vaizduotis sulig savo

religijos būdo, o maldos yra tokio turinio, kad gali tikti įvairioms tikybų formoms: jose garbinamas Dievas už Jo gerybes ir už tai, kad davęs geriausią valdžią ir religiją. Jie prašo Dievą, jeigu jie klysta ir yra dar geresnė valdžia ir religija, kad leistų jiems apie jas sužinoti.

Taigi matome, kad tolerancijos klausimą More sprendžia stebėtinai plačiai, aiškiai ir tauriai, savo pažiūrų pažangumu pralenkdamas šimtmečius.

Politinė Thomo More'o karjera buvo apvainikuota, paskyriant jį lordu - kancleriu. Bet More nesutiko su karaliumi Henriku VIII dėl bažnytinių turtų nusavinimo ir reformacijos, buvo atstatytas ir 1535 m. nuteistas mirti.

Iš reformacijos veikėjų labiau linkę prie tolerancijos buvo tie, kuriems turėjo įtakos Erazmas Rotterdamietis, kaip, štai, Zwingli (1484—1531 m.). Zwingli norėjo sutaikinti tikėjimą ir protą.

Didysis reformatorius Kalvinas (1509—64 m.) pažymėjo savo veiklą didele netolerancija. Likęs nuo 1541 m. faktinuoju diktatorium Ženevoje, jis ten įvedė kietą reformuotos bažnyčios viešpatavimo režimą, piliečių sekimą ir t. t. Prieš eretikus buvo taikomi laužas, kankinimai, ištremimas. Iš 58 įvykdytų mirties bausmių istorija ypatingai atžymėjo sudeginimą Servet'o. Servet (gimė 1511 m.) bu-

vo ispanas, iš profesijos gydytojas ir teologas. Jis pasižymėjo, kaip fiziologas, kraujo apytakos tyrimais: šiame dalyke jis buvo garsaus H a r v e y'o (1578—1658 m.) pirmtakūnas. Teologijoje Servet buvo Kristaus dievybės ir Trejybės dogmato priešas. Turėdamas dėl persekiojimų klajoti po pasaulį, jis pateko Ženevon, kur viešpatavo Kalvinas. Buvo suimtas ir, kaip eretikas, sudegintas 1553 m. spalių m. 27 d.

1903 m. Ženevos kalvinistai pastatė Servetui jo mirties vietoje atgailos paminklą, tačiau nesusilaikė nepadėję parašo, pateisinančio Kalviną tuomi, kad jo paklaida buvusi jojo gadynės paklaida.

Servet'o sudeginimas rado pilną pritarimą liuterionių tarpe: artimiausias Luther'io bendradarbis M e l a n c h t o n išsitarė apie tą aktą, kaip apie „dievobaimingą ir atmintiną visoms ateinančioms kartoms pavyzdį" (pium et memorabile ad omnem posteritatem exemplum).

L u t h e r'is (1483—1546 m.), panašiai kaip savo laiku Augustinas, reikalavo religinės tolerancijos persekiojimo laikotarpyje, bet, nugalėjęs, atsisakė nuo jos: jis liko šalininku priverstinos valstybinės religijos.

Tarp protestantų ir katalikų vyko kruvinos kovos. Pagaliaus 1555 m. Augsburge buvo padaryta taika. Buvo nustatyta, kad kunigaikščiai ir laisvi miestai turi teisę nustatyti, kokio išpa-

žinimo turi laikytis jų valdiniai (principas „cuius regio eius religio" — keno valdžia, tojo ir religija).

Apie tą ilgą žiaurių kovų periodą prof. Dilthey sako taip: „Nepaprastų moralinių jėgų ir drąsos reikėjo tiems žmonėms, kurie beveik nuolatinių žiaurių religinių karų metu, metu visokių prievartavimų, naikinimo, konfiskacijų ir mirties bausmės, tuo metu kai viešpatavo kietas principas cuius regio eius religio, išdrįsdavo kelti balsą už įsitikinimų laisvę. Žmogus, savistoviai veržiantysis prie tiesos, turėjo anuomet būti kasdieną pasiruošęs bėgti arba mirti. Tiktai tas, kas nežino, gali lengvai atsinešti prie to švento ir malonaus skambesio, kurį turėjo anų dienų žmonėms tokie žodžiai, kaip naturalinė religija, švietimas, tolerancija ir humaniškumas. Šitam skambesyje yra pasaulio, pavargusio po religinio fanatizmo sunkybe, atdusis".

Čia paminėsime kai kuriuos XVI šimtmečio dvasios didvyrius*).

Prof. Dilthey tokiu didvyriu Vokietijoje laiko Sebastijoną Frank'ą (gimęs apie 1500 m. Donauwörth'e), originalų galvotoją ir rašytoją. Visų tikėjimų atžvilgiu jis buvo „nepartingas". Šventą Raštą jis laikė amžina alegorija. Naujosios Luther'io ortodoksijos (tikrati-

*) Sekame daugiausia prof. Dilthey'u.

kybės) metodai sužeidė jam sielą, užnuodijo gyvenimą ir anksti nuvarė į kapus.

Tikras tolerancijos apaštalas (Lecky žodžiais) buvo prancūzas Sebastian Castellio (taip skambėjo sulotininta jo tikroji pavardė Chatillon). Jis gimė 1515 m. Savojoje ir mirė 1563 m. Bazelyje. Tai buvo žmogus gabus mokslui ir drąsus kritikas (pasirašydavo pseudonimu Martinus Bellius). Buvo kurį laiką Kalvino draugas ir profesoriavo Ženevoje. Bet drąsa, su kuria jis nagrinėjo bibliją, sukėlė prieš jį reformacijos vadus. Jis griežtai atmetė predestinacijos dogmą ir iš viso dogmoms nepriduodavo reikšmės. Išvarytas iš Ženevos, gavo pagaliau profesūrą Bazelyje. Stojo prieš Servet'o nužudymą. „Kristų reikėtų laikyti Molochu arba panašiu dievu, jeigu jis reikalautų, kad jam būtų daromos aukos žmonėmis ir kad jie gyvi būtų deginami", — sako jis. Castellio teigia, kad krikščionybės tikslas tik žmonių meilė ir mielaširdingumas. Castellio iškėlė taip pat mintį arba tikybų raidą. Kalvinas ir Beza*) (autorius išleistos 1551 m. netolerancijos apologijos) puolė jį, kaip velnio pasiuntinį. Bet už tat visokio persekiojimo priešai, Montaigne ir Bayle (žrk. žemiau), jo nuopelnus žmo-

*) Bezai priguli teigimas, kad sąžinės laisvė esanti velnio dogmatas (libertas conscientiae diabolicum dogma).

nijai įvertino labai aukštai. Castellio patyrė daug vargo ir net bado, ir tik mirtis išlaisvino jį nuo tolimesnių kančių. Liūdną Castellio galą Montaigne pavadino žmonijos gėda*).

Labai garbingą vietą tolerancijos istorijoje priguli prancūzų teisininkui Jean'ui Bodin'ui (1530—1596 m.). Nors jis buvo katalikas, bet drąsiai stovėjo už toleranciją ir hugenotų (protestantų) teises. Tik atsitiktinai jis išvengė mirties per baisias hugenotų žudynes šv. Baltramiejaus naktį (iš 23 į 24 rugpjūčio m. 1572 m.), — žudynes, kurioms pritarė pats popiežius Grigalius XIII. Bodin — kurėjas moderniško mokslo apie valstybę ir naturalines žmogaus teises (traktatas „Apie valstybę" 1577 m.); sąžinės laisvę jis laikė neatimama žmogaus teise.

Mums čia ypatingai įdomus jojo veikalas Heptaplomeres (graikiškai tai reiškia „Septynių skvernų"), parašytas 1593 m. ir ilgą laiką buvęs apyvartoje tik rankraštyje: atspausdintas vos 1857 m.! Knygos pavadinimas liečia ne jos padalinimą, nes ji turi tik 6 skyrius, bet išvestų joje kalbėtojų skaičių: tai yra knyga apie 7 asmenų pasikalbėjimą. Šitie as-

*) Nesenai (1936 m.) išėjo labai įdomi ir puikiai parašyta Stephan'o Zweig'o knyga Castellio gegen Calvin oder ein Gewissen gegen die Gewalt. Zweig ima Castellio ir Calvin'o asmenybes, kaip simbolizuojančias laisvės ir autoritarizmo pradus.

mens atstovauja septynioms skirtingoms religinėms pozicijoms. Jie nesiginčija, bet dalijasi maloniai, tauriai ir stebėtinai laisvai savo mintimis apie Dievą ir pasaulį. Kalba atstovai judaizmo, islamo, katalikybės, liuterionizmo ir kalvinizmo ir, be šitų pozityvių išpažinimų, taip pat atstovai — daugiau ar mažiau racionalistinės „natūralinės religijos" ir ateizmo. Pasikalbėjimas vyksta Venecijoj svetinguose namuose kataliko. Visų šitų pasikalbėjimų išdava, kad niekas neturėtų būti verčiamas priešingai savo įsitikinimui prie kurio nors tikėjimo ir kad taikai valstybėje reikalingas atsipalaidavimas nuo tikybinių ginčų.

Bodin mato visų religijų gimininguma. Religijų skirtingumai pareiną nuo geografinių ir klimatinių sąlygų, nuo žmonių temperamento. Tikroji religija mažiausiai galima nustatyti proto argumentais ir disputu, nes čia iš viso nėra sprendžiamo kriteriumo. Dievybei bus malonus kiekvienas žmogus, kuris ją gerbia su grynu įsitikinimu, nors jo idėjos apie šitą dievybę ir būtų visiškai klaidingos. Nėra jokio vieno apibrėžto taško, kuriam pasirodytų ir apsireikštų visa Begalybė. Ji greičiau pasireiškia kaip tik begaliniu apibrėžtų daiktų įvairumu.

Būdinga aniems laikams, kad toks šviesus tolerancijos šalininkas, kaip Bodin, tikėjo vis dėlto raganų buvimu ir velnio apsėdimu ir yra parašęs apie tai tam tikrą traktatą.

Žymia dalim Bodin'o veiklos dėka neužilgo po jo mirties buvo išleistas 1598 m. Nantes'e ediktas, kuris įnešė taiką tarp katalikų ir hugenotų. Hugenotams buvo pripažinta tikėjimo laisvė. Išskyrus Paryžiaus ir dar kai kurių vietų, jie galėjo turėti savo bažnyčias ir susirinkimus. Buvo taip pat prileisti prie valstybinių tarnybų. Popiežius Klemensas VIII griežtai pasisakė prieš Nantes'o ediktą. Jau 1629 m. ediktas buvo iš dalies atmainytas. 1685 m. jis buvo galutinai panaikintas. Persekiojami hugenotai ėmė masėmis emigruoti į kitas šalis, nuo ko Prancūzija labai nukentėjo, nustodama daugybės veiklių ir apsišvietusių piliečių.

Tame pat laikotarpyje, kuriame gyveno Bodin, Prancūzijoje gyveno taip pat nuostabus filosofas Montaigne (1533—92 m.). Savo pažiūras Montaigne išdėstė plačiam rinkinyje, pavadintam „Bandymai" (Essais). Jie išėjo 1588 m. Tai greičiau dienynas, apimąs visą žmogaus gyvenimą. Montaigne filosofas - skeptikas. Jis pabrėžia aplinkos įtaką žmogaus papratimams ir savybėms. Visi dorovės nuostatai esą kilę iš pripratimų, yra reliatyvūs, keičiasi dėl laiko ir vietos aplinkybių. Irgi reliatyvūs yra mūsų sprendimai, nes ir jie pareina nuo mūsų būklės ir įvairių sąlygų; filosofai nėra tarp savęs vieningi: vienos teorijos pakeičia kitas. Bet Montaigne'o skepticizmas nėra, anot Dil-

they'o, bergždžias: jis turi savo ribas pačiam pozityviam sąmoningo, kritiškai galvojančio, savistovaus žmogaus nusistatyme, — žmogaus, nereikalingo teologinės ir metafizinės dogmatikos. Prof. Dilthey vadina Montaigne'į „bažnytinio autoriteto ir metafizikos duobkasiu" ir tame mato jo didžiausią reikšmę, nes tai buvo sąlyga tolimesnei kultūros pažangai.

Montaigne myli gyvenimą. Jis pripažįsta, kad mūsų prigimtyje yra veržimasis prie džiaugsmo, kad jausmai priguli mūsų sveikam gyvenimui: be jų mūsų siela būtų be judėjimo, lyg laivas atviroje, ramioje jūroje. Auklėjimo tikslas išlavinti žmoguje simpatijos jausmą žmonėms, tvirtą valią, sugebėjimą tinkamai naudotis gyvenimu ir pakelti jo sunkenybes. Montaigne'o filosofija giliai tolerantinga. Pažymėtina, kad Montaigne'o asmenybėje nepaprastas pažiūrų platumas ir tolerantingumas jungėsi su nuoširdžiu katalikišku tikėjimu.

Didvyrišką kovą už sąžinės laisvę, — kovą sykiu nukreiptą prieš ispaniškus valdovus, — pakėlė Niderlandai*). Kova suskaldė kraštą į dvi dalis: Olandija degė protestantiška netolerancija, o Belgija — katalikiška. Šitam dviejų

*) 1555 m. Niderlandai, dalijant Karolio V-ojo imperiją, pateko po ispanų valdžia.

fanatizmų susidūrimo laikotarpyje iškilo šviesi Coornhert'o asmenybė.

Coornhert (gimė 1552 m. Amsterdame, mirė 1590 m.) buvo vienas iš pirmųjų valstybės vyrų, kuris iškėlė kiekvieno žmogaus teisę į religinių įsitikinimų laisvę. Jis pergyveno olandų sukilimą 1567 m., kada Albos, ispanų karvedžio ir Niderlandų valdytojo, kariuomenė, o podraug ir ispanų inkvizicija perėjo per Niderlandus. Kokio būta anais laikais įnirtimo liudija toks Vyriausios Inkvizicijos (officii sacri) nutarimas iš 1588 m. vasario m. 16 d.: visi Niderlandų gyventojai (3 mil. žmonių — vyrų, moterų ir vaikų) buvo nuteisti mirti už ereziją; išimtis padaryta tik keliems asmenims. Karaliaus įsakymas patvirtino šitą inkvizicijos nutarimą ir liepė tai tuojaus vykdyti. — Coornhert kovojo, kaip rašytojas ir valstybės vyras, dėl savo krašto nepriklausomybės, protestantizmo teisių ir religinės laisvės. Jis buvo rimtas, sveikas, mylįs gyvenimą ir gyvenąs visuomenės labui olandas. Didelės įtakos jam turėjo Erazmas, Zwingli ir Romos stoikai, su kuriais tada supažindino šviesuomenę olandų humanistai. Iš jų mokslo jam kilo didelis ir ramus įsitikinimas moraline žmogaus verte, turinčia savo šaknis aukštesnėje visų daiktų sąrangoje; šitas įsitikinimas skleidė ramią ir minkštą šviesą ant jojo paties būdo ir jojo raštų.

Coornhert rašo: „Kiekvienas norėtų viešpatauti kitų žmonių sąžinei. Kam mes liejome mūsų kraują? — Kad laimėtumėm religinę laisvę. Duokite kiekvienam teisę laisvai sakyti, ką jis mano apie tikėjimą, l y g i a i i r a p i e k i t u s d a l y k u s*). Kiekviena tikyba šaukia prie savo tikybos durų: aš esu tikroji bažnyčia, man priguli tikrasis mokslas, pas mane yra Jėzus Kristus ir tikroji Dievo buveinė. Kam iš jų tikėti?“ Coornhert atmeta visoms kovojančioms bažnyčioms bet kokią teisę kitus versti jėga prie savo tikėjimo, nes nei viena iš jų negali įrodyti kitoms savo tikėjimo tikrumo. Jis reikalauja sąžinės bei minties laisvės ir tolerancijos. „Žodžio erezija Šventam Rašte negalima rasti. Kristus yra pasakęs smarkius žodžius prieš fariziejus, bet ar Jis reikalavo jiems mirties? Jis nenori nusidėjėlio mirties, Jis nori tik nuodėmių mirties. Jis sako savo apaštalams, kad jie turės kentėti persekiojimus, bet Jis nesako, kad jie turės būti persekiotojais. Jeigu sąžinės laisvės priešai nurodinėja į Mozės įsakymus naikinti eretikus, tai tas Mozės įsakymas, kaip ir daug kitų jo įsakymų, daugiau nebegalioja. Klaida nėra nusikaltimas, mes visi klystame. Prievarta prieš kitaip tikinčius nieko nelaimėjo. Karolio V ir Filipo II-ojo persekiojimai greičiau padėjo protestantizmui išsiplatinti“.

*) Mūsų pabraukta.

Coornhert reikalavo tolerancijos, remdamasis savo patyrimais. Jis matė, kad gyvenimui keičiantis keičiasi ir žmonių pažiūros, tačiau pasilieka kažkas iš esmės bendro ir svarbaus. Šito bendro jis pripažįsta ir nekrikščioniškoms tautoms. Iš čia kyla idėja apie bendrą visiems doriems žmonėms tiesą, — idėja apie racionalinę, naturalinę religiją. Tokia idėja vėliau buvo išplėsta anglo Herbert'o iš Cherbury, deizmo įkūrėjo (gyveno 1581—1648 m.). Coornhert kalba apie savo siekimą visus žmones atvesti prie vienybės: „Jeigu mes gerai suprastumėm vieni kitus, tai mes atrastumėm, jog nesame taip toli vieni nuo kitų, kaip kad manome". Į klastingą pasiūlymą įkurti naują bažnyčią jojo atstovaujamam tikėjimui Coornhert atsakė, jog bažnyčių ir taip yra per daug; greičiau būtų reikalinga jų skaičius sumažinti, sujungiant jas meilės ir laisvės principais. Konferencijoje Leydene Coornhert pareiškė, laikąs savo broliais visus, kurie tiki į Jėzų Kristų, vistiek, ar jie bus katalikų kunigai, vienuoliai, anabaptistai, kalvinistai ar liuterionys. Jis trokštąs Demosteno ir Cicerono iškalbos, kad galėtų įvesti toleranciją ir taiką.

Coornhert griežtai išsitarė prieš Kalvino predestinacijos mokslą, kuris iš Dievo daraąs tironą, tarytum kokį Neroną: Kalvino Dievas esąs panašus gydytojui, kuris sulig savo nuotaikos imtų vienus ligonius gydyti, o kitus žudyti.

Coornhert buvo vispusiškai apdovanota artistiška natūra. Jis buvo graveris, mėgo muziką, rašė dramas, kurios ir dabar jojo tėvynėje nėra užmirštos. Cornhert buvo taip pat prityręs politikas. Nuo 1564 m. jis buvo Harlemo miesto sekretorius, o nuo 1572 m. — valstybės sekretorius. Jojo priešai jį vadino „libertinų kunigaikščiu" (libertinais pravardžiuodavo žmones, kurie stovėjo aukščiau paskirų tikybų). Jis uoliai rašydavo ir, sako, net miręs su plunksna rankoje.

Tokių žmonių, kaip Coornhert, įtakoje Niderlandai tapo sąžinės ir spaudos laisvės tėvyne.

Lutheris ir Kalvinas pakėlė savo maištą prieš katalikų bažnyčią ne dėl to, kad norėjo iškovoti sąžinės laisvę. Tolerancijos idėja jiems buvo svetima. Jie tik bažnyčios ir popiežiaus autoritetą pakeitė biblijos autoritetu, ir tai biblijos, kaip jie ją suprato. Protestantizmas laikėsi tos pačios dogmos, kaip ir katalikybė, kad be jo mokslo išpažinimo nesą išganymo. Bet reformacija, pati to nenorėdama, padėjo laisvės ir tolerancijos reikalui. Ji sukrėtė Bažnyčios autoritetą, suskaldė autoriteto vieningumą, patraukė žmonių dėmesį prie biblijos — ėmė atsirasti vis nauji biblijos tekstų aiškintojai bei sektų kurėjai. Politiniai motyvai priversdavo anksčiau ar vėliau modifikuoti bažnytinės netolerancijos principą. Tolerancija turėjo iškilti, kaip tam tikro kompromiso būtinumas. O tau-

riausieji protai — ir katalikų pusėje ir atskilusių nuo katalikybės žmonių pusėje — iškėlė toleranciją, jau ne kaip politinį kompromisą, bet kaip aktingą principą, paremtą pagarba žmogaus asmenybei ir jos įsitikinimams.

Prof. Dilthey sako*), kad „tolerancija niekur ir niekados neišėjo iš dvasininkijos: ji visados buvo pravedama tiktai jai priešinantis". Tai neliečia socinijonų; apie šitą nuostabiai tolerantingą kryptį reformaciniam sąjūdyje kalbėsime sekančiame skyriuje.

Čionai dar paminėsime kai kuriuos žmones, kurių darbai arba likimas ypatingai ryškiai pavaizduoja mums dvasinę Europos atmosferą artimesniam poreformaciniam periode. Vis dažniau buvo skelbiamos naujos, drąsios idėjos, daromi nauji atradimai. Didysis persilaužimas įvyko. Vienur naujų idėjų skelbėjams susidarydavo palankesnės apystovos, kitur — blogesnės. Bet visur dar tykojo staigaus suėmimo ir baisaus nuteisimo pavojus. Taip Romoje**) 1600 m. liko sudegintas Giordano Bruno (gimė 1548 m.). Jis buvo persiėmęs entuziazmu dėl nesenai (1543 m.) padaryto Kopernikо atradimo, kad žemės sukasi aplink saulę. Jis padarė žingsnį dar toliau, iškeldamas nuomonę, kad žvaigž-

*) O. c., p. 96.

**) Toje vietoje (Campo de'Fiori) dabar stovi jam paminklas.

dės irgi yra saulės, turinčios savo planetas. Tai atrodė kažkokia baisinga erezija. Reikia pasakyti, kad ir Koperniko mokslas tais laikais buvo laikomas ir katalikų ir protestantų eretišku. Išeidamas iš naujų astronomiškų pažiūrų ir iš dalies iš Epikuro mokslo, Bruno sukūrė savo panteistinę filosofiją. Apleidęs 1576 m. vienuolyną, kur jis buvo nuo 15 metų amžiaus, Bruno daug keliavo po Europą ir turėjo pasisekimą, kaip paskaitininkas, bet 1592 m., atvykęs Venecijon (buvęs ten įviliotas), buvo inkvizicijos suimtas ir po kelerių metų kankinimų nuteistas mirti.

Panašaus likimo susilaukė kitas mokytas italas Lucilio Vanini (gimęs 1585 m.). Jisai, kaip ir Giordano Bruno, skelbė panteizmą ir keliaudavo po Europą su paskaitomis. 1619 m. jis buvo sudegintas Tuluzoje (prieš sudeginant jam dar buvo išplėštas liežuvis).

Vienuolis - dominikonas Campanella (1568—1639 m.), autorius utopijos „Saulės miestas (Civitas solis), tolerancijos skelbėjas, areštuotas 1598 m., išsėdėjo kalėjime 27 metus, o kokie baisūs buvo anais laikais kalėjimai!

Kas iš kiek apsiskaičiusių žmonių nėra girdėjęs apie likimą genialaus italų fiziko ir astronomo Galileo! Galileo (1564—1641 m.) įrodė Koperniko teorijos tikrumą. Šventoji inkvizicija 1616 m. nutarė, kad Koperniko teorijos

eretiškos. Koperniko knyga buvo įtraukta į uždraustų knygų indeksą. Daug sykių inkvizicija kamantinėjo didelį mokslininką, reikalaudama išsižadėti savo pažiūrų. Galileo's „Dialogai", knyga, kurioje lyginamos dvi sistemos — Ptolemejaus ir Koperniko — buvo indekse iki 1835 m.

Palyginti tolerantingesnė moksliškoms naujovėms atmosfera buvo protestantiškose šalyse. Anglijoje laisvai buvo paskelbtas „N a u j a s O r g a n o n a s" („Didysis mokslų atstatymas") F r a n c i s'o B a c o n'o, lordo iš Verulamo, kanclerio ir filosofo (1561—1626 m.). Bacon nutraukė su scholastika; jis pasisakė prieš „idolus" — taip jis vadina nekritiškai priimamus autoritetus; „protas ir bandymas" turį susijungti „teisėtoje moterystėje". Bacon žuvo nuo budelio rankos, tačiau ne kaip netolerancijos auka, bet kaip karaliaus dvaro intrigų, kuriose ir pats dalyvavo, auka. Reikia pasakyti, kad sudeginimų dėl erezijos būdavo ir Anglijoje dar XVII šimtmečio pradžioje.

1618—48 mm. laikotarpį užėmė karas tarp katalikų ir protestantų Germanijos imperijoje. Prie šito karo buvo prisidėjusi Prancūzija (protestantų pusėje!), Švedija ir Danija, vėliau Ispanija. Trisdešimties metų karas, baisiausiai nualinęs visą vidurinę Europą, pasibaigė V e s t f a l i j o s t a i k a. Taika pripažino lygias katalikų, liuterionų ir kalvinistų teises, at-

statant Augsburgo taikos (1555 m.) dėsnius, t. y. kunigaikštis galėjo savo valdiniams arba įsakyti laikytis vienos iš paminėtų tikybų arba leisti pasirinkti tikybą laisvai. Visos kitos tikybos liko ekskliuduotos.

IV

Socinijonai ir tolerancijos idėjos

Iš reformacinių sąjūdžių didelę reikšmę tolerancijos idėjai turėjo socinijonų (antitrinitarijonų arba unitarijonų) sąjūdis. Socinizmas paliko pėdsakus ne tik religijos srityje, bet turėjo taip pat įtakos ir filosofinėms idėjoms (Spinozos ir kitų). Pasak Ruffini, socinizme viduramžiai ir naujasai laikas tiesia kits kitam rankas virš reformacijos galvos.

Socinizmas atsirado Italijoje. Jo vadai buvo humanistai Lelio ir Fausto Socinai (Sozzini). Italų reformatoriai nemėgo perdidelį teologinį rigorizmą: jie nagrinėjo Šventą raštą racionalistiškai, nepriimdami be kritikos jokio autoriteto. Taip aiškindami Šventą Raštą, jie priėjo prie dieviško Kristaus asmenybės pobūdžio neigimo ir atmetė Trejybės dogmą (iš čia pavadinimas — unitarijonai arba antitrinitarijonai). Panašias pažiūras buvo priėjęs taip pat ispanas Servet. Unitarijonai sukėlė prieš save didžiausią ir katalikų ir protestantų neapykantą ir buvo žiauriai persekiojami. Daugelis jų žuvo, kiti turėjo slapstytis ir bėgti. Servet liko sudegintas, o kitam unitarijonui, Giovani Gen-

tile, irgi kalvinistų nuteisimu, Berne 1566 m. buvo nukirsta galva.

Daug unitarijonų pabėgo į Lenkiją. Lenkijos - Lietuvos valstybė buvo anuomet tolerantingiausia šalis Europoje. Be to, italams čia buvo ypatingai palanki dirva, nes Lenkija buvo tada didelėje italų kultūros įtakoje. Karalius Zigmantas - Augustas (1520—72 m.) buvo tiek pagarsėjęs savo tolerantingumu, kad jam dedikuodavo savo knygas rašytojai - protestantai iš kitų kraštų. Bajorai naudojosi didele laisve ir galėjo nesiskaityti su diktatoriškomis Bažnyčios pretenzijomis. Žmonės galėjo laisvai keisti tikėjimą. Pačių vyskupų tarpe buvo svyravimas dėl ištikimybės bažnyčiai. Kalvino pasekėjų buvo galingiausių žmonių tarpe; kalvinistu buvo didikas Mykolas Radvila Juodasis.

Lenkijoje pradžioje veikė unitarijonai — gydytojas Blandrata ir buvęs kapucinų ordeno generolas Ochini. Vėliau atvyko Faustas Socinas (1539—1604 m.).

Lietuvoje naujas mokslas ėmė pasklysti, padedant seniūnui Jonui Kiszkai, aukštos kilmės ir didelių turtų žmogui. Jonas Kiszka buvo mokinys garsaus Sebastijano Castellio: jis mokėsi pas Castellio, šiam profesoriaujant Ženevoje. Kai Castellio mirė, Kiszka liepė pastatyti jam paminklą. Jonas Kiszka buvo užėmęs

aukštas tarnybas: buvo Žemaitijos seniūnas, Vilniaus kaštelionas ir Brastos seniūnas.

Faustas Socinas parodė didelį organizacinį talentą ir galutinai suformulavo unitarijonų doktriną. Jos principai išdėstyti „Rakovo*) katekizme", išleistam pradžioje (1605 m.) lenkiškai ir greitai išverstam į lotynų ir vokiečių kalbas.

Rakovo katekizme skaitome:

„Išleisdami į pasaulį mūsų Bažnyčios katekizmą, mes nenorime kam nors skelbti karą. Ne be pagrindo dievobaimingi ir dori žmonės skundžiasi, kad įvairūs katekizmai ir tikėjimai, įvairių bažnyčių pastaraisiais laikais paskelbti, yra nesutikimo obuolys tarpe krikščionių. Taip yra dėl to, kad jie nori įteigti savo įsitikinimus ir skelbia eretikais kiekvieną, kuris nesutinka su jų mokslu. Mes esame tolimi nuo tokios beprotybės, mes nenorime nieko įsakinėti ir nelaikome save turinčiais teisę ką nors persekioti.

*) Rakovo (Raków) miestelis buvo įkurtas 1569 m. didiko kalvinisto Jono Sienińskio; 1575 m. buvo įsteigta garsi kalvinistų spaustuvė. Jono Sienińskio sūnus Jokūbas liko unitarijonu, ir Rakovas tapo unitarijonų centru. 1602 m. buvo įkurta unitarijonų mokykla (gymnasium bonorum artium), kuri veikiai pagarsėjo ir turėjo iki 1000 mokinių. Prasidėjus unitarijonų persekiojimams, mokykla uždaryta 1638 m. Žydėjimo laikotarpyje Rakovą vadindavo „lenkų Atėnais". Kada unitarijonai buvo galutinai išguiti (1658—60 m.), miestelis sunyko.

Kiekvienam reikia palikti teisę pačiam spręsti tikėjimo dalykuose; taip mums paliko Naujasis Įstatymas ir pirmosios Bažnyčios pavyzdys. Kas jūs, menki žmonės, kurie bandote užgesinti žmoguje dieviško proto ugnį, užžiebtą paties Viešpaties Dievo? Gal jūs turite monopoliją Šventas Knygas žinoti? Kodėl jūs užmirštate, kad mūsų vienintelis mokytojas yra Jėzus Kristus ir kad mes visi esame vienas kitam broliai ir niekam iš mūsų neduota valdžia ant kito žmogaus sąžinės? Net jeigu kuris iš brolių ir yra daugiau mokytas, tai vistiek laisvės ir Kristaus akivaizdoje visi mes esame lygūs".

Taigi vienas iš socinizmo pagrindų yra plačios tolerancijos idėja. Socinizmas smerkia prievartą ir kerštą, mirties bausmę ir karą. Kraštutinieji socinijonai neigė net teisę gintis (principas panašus į Tolstojaus „nesipriešinimą piktam"). Socinizmui būdingas asmenybės gerbimas; jis iškėlė reikalavimą gerbti net priešingus įsitikinimus, nes, kas gali būti visiškai tikras, jog jis tikrai žino, kame tiesa ir kame paklydimas."

Lenkijos - Lietuvos valstybės ribose socinizmas išsilaikė daugiau, kaip 50 metų. Per tą laiką Rakove, kultūriniam socinizmo centre, buvo atspausdinta daug knygų. Be paminėto katekizmo, atspausdinta Samuelio Przypkowskio (1592—1670 m.) „O wolności wyznania" (Apie išpažinimo laisvę) ir kt. Pažy-

mėtina, kad Samuelis Przypkowski buvo karaliaus Vladislovo IV sekretorius.

Beveik neribota religinė laisvė Lenkijos - Lietuvos valstybėje neišsilaikė. Reakcija pirmiausiai buvo nukreipta prieš radikaliausius unitarijonus. Prieš juos susijungė jėzuitai ir protestantai. 1658 m. unitarijonams buvo uždrausta, grąsinant mirties bausme, platinti savo tikėjimą ir pareikalauta, arba per dvejus metus apleisti kraštą, arba pereiti į katalikų arba protestantų tikėjimą. Auganti netolerancija nepasitenkino vienais socinijonais: reakcija ėjo vis toliau, ir 1733 m. seimas pašalino visus disidentus (t. y. atsiskyrėlius — nekatalikus) nuo visų valstybinių tarnybų. Įsidėmėtina, kad tolerancijos laikotarpis Lenkijos - Lietuvos valstybėje sutapo su valstybės žydėjimo laikotarpiu, o netolerancijos didėjimas ėjo lygiagrečiai su politiniu bei moraliniu valstybės smukimu.

Išguiti socinijonai rado galų gale prieglaudą Olandijoje. Tarpe emigrantų buvo jau minėtas S. Przypkowski, Andrzej Wiszowaty (1608—1678 m.) ir daug kitų aukštos kultūros žmonių. Mums ypatingai įdomus yra A. Wiszowaty. Jis gimė Trakų vaivadijoje, Suvalkijoje, Filipave; pats rašėsi „z Szumska"; iš motinos pusės jis buvo Fausto Socino anūkas. Prieš likimo smūgius, priverstas daug kartų keisti gyvenamas vietas, jis parodė taurią ištvermę. Į amžiaus galą gyveno Amsterdame ir

buvo vienas iš leidėjų vadin. Bibliotheca Fratrum Polonorum. Draugavo su žymiausiais anų laikų žmonėmis — Hugo Grotius'u, Gassendi ir kt.

Olandijoje unitarijonai susiliejo iš dalies su remonstrantais arba arminijonais, iš dalies su menonitais. Iš tolerantingos Olandijos socinijonų įtaka ėjo kitiems kraštams: prancūzų hugenotų tarpe atsirado liberalinis sąjūdis, stojęs už plačią religinę laisvę, o anglų tarpe — vadin. l a t i t u d i n a r i z m a s (nuo lot. latitudo — platumas), laisvesnio, nesuvaržyto dogmomis tikėjimo kryptis. Socinizmas, išskyrus Olandijos, ilgą laiką nebuvo toleruojamas kitose Europos valstybėse. Net Anglijoje oficialios tolerancijos unitarijonai susilaukė tik 1813 m. Ieškodami laisvės, anglų ir kitų kraštų unitarijonai kėlėsi į Ameriką. Ten jų dabar yra keletas šimtų bendruomenių, pasižyminčių ypatingai aukštu kultūringumu. Iš unitarijonų yra kilęs (ir kurį laiką buvo unitarijonų dvasiškiu) vienas iš žymiausių amerikiečių filosofų humaniškas dvasios skleidėjas E m e r s o n (1803—1883 m.).

Socinizmas yra iš tikro tiltas iš senojo, viduramžinio humanizmo į naują pragmatistinę, humanistinę filosofiją.

V

Tolerancijos idėjos Olandijoje XVII ir XVIII šimtmečiuose

Jau anksti protestantizmas Olandijoje davė liberališką atžalą. Jos žymiausias reiškėjas buvo Arminius (1560—1609 m.) iš Leydeno, veikęs Coornhert'o idėjų įtakoje. Tarp įvairių protestantizmo krypčių ėjo smarki kova, kuri podraug buvo ir politinių krypčių kova. Respublikonų partijos vadu buvo arminijonas kancleris Oldenbarneveldt. Kunigaikštis Moricas Oranietis*), kovodamas su respublikonais, panaudojo bažnytines kanclerio pažiūras, kad sukurstyti prieš jį ortodoksalinius kalvinistus. Nugalėtas su pastarųjų pagelba, Oldenbarneveldt buvo nuteistas mirti. Šitose naminėse suirutėse vos išsigelbėjo Hugo Grotius, arba de Groot (1583—1645 m.), garsus politinis rašytojas, vienas iš pirmųjų vadin. naturalinės teisės teoretikų. Naturalinės teisės teorija pripažino žmogaus teisę

*) Kaip ir jo tėvas, Vilhelmas I Oranietis, pagarsėjo Niderlandų kovose su ispanais dėl nepriklausomybės.

į laisvę, o į valstybę žiūrėjo, kaip į laisvų valių susitarimą.

Mirtis (1625 m.) sukliudė Morico Oraniečio planus. Šiauriniai Niderlandai (dažniau juos ėmė vadinti Olandija, pagal vardą svarbiausios iš septynių, federaliniais ryšiais sujugtų, provincijų) liko respublika. Po ilgų kovų su svetimais valdovais (ispanais)*), pergyvenusi taip pat didelius vidujus sukrėtimus, Olandija nuo XVII šimtmečio antros pusės iškilo, kaip labiausiai tolerantinga šalis Europoje, ir kaip tik tuo metu ji pasiekė aukščiausio savo valstybinio gyvenimo išsiplėtojimo. Amsterdamas tapo centru, kur ieškojo prieglaudos nesuvaržytos tiesos ieškotojai; čia laisvai buvo spausdinami jų raštai. Jau anksčiau paminėjome emigrantus-unitarijonus, o vėliau dar teks paminėti eilę kitų — nuolatinių ar laikinių — emigrantų, palikusių neišdildomų pėdsakų kultūrinėje žmonijos raidoje.

Šitam Olandijos žydėjimo laikotarpiui priguli didelio filosofo ir tolerancijos skelbėjo, Spinozos (1632—1677 m.) veikla.

Kad supratus, kokiomis sąlygomis galėjo atsirasti tokio plataus protinio horizonto žmogus, kaip Spinoza, reikia šį-tą paaiškinti iš jojo biografijos.

---

*) Karas su ispanais užtrūko iki 1648 m.

Spinoza buvo kilęs ir žydų šeimos, emigravusios į Niderlandus iš Portugalijos. Pirenėjų pusiasalyje žydų padėtis buvo ypatinga. Viešpataujant pietinėje Ispanijoje (Kordovos kalifate) arabams, žydai naudojosi gana didele laisve. Ten atsirado žydų filosofų ir mokslininkų*), ypač gydytojų. Mokytų žydų raštai ir vertimai išgelbėjo pasauliui arabų kultūros atsiekimus. Kada krikščionybė laimėjo visam Pirenėjų pusiasalyje, prasidėjo žydų persekiojimai: jie buvo gujami ir verčiami krikštytis. Daug žydų bėgo į Niderlandus; Niderlandai atrodė saugiausia vieta, ypač po to, kai atsikratė ispanų jungo ir inkvizicijos. Žydai, atbėgę iš Ispanijos ir Portugalijos, buvo daugumoje iš namų m a r a n a i*). Laisvėje maranai vėl atvirai grįždavo į judaizmą. Tokiose šeimose buvo gyva neapykanta prieš priverstiną tikėjimą ir griežtai kritiškas atsinešimas prie jo, bet tuo pačiu metu jos jau buvo atsipalaidavusios nuo žydiško užsidarymo ir fanatizmo. Tos šeimos prigulėjo prie inteligentiškų sluoksnių ir jų tarpe buvo paplitęs lotynų kalbos mokėjimas. Iš tokios aplinkos išėjo ir Spinoza.

---

*) Iš jų ypač pagarsėjo M a i m o n i d e s (M o s e s b e n M a i m u n), gimęs 1135 m. Kordovoje ir miręs 1204 m. Kaire. Jis buvo Aristotelio mokslo sekėjas, bet stengėsi suderinti jį su judaizmu.

*) Taip buvo vadinami prievarta krikštyti žydai ir arabai, laikomi įtarime dėl jų tikėjimo nuoširdumo.

Spinoza buvo susipažinęs ne tik su žydų - mokslininkų, kaip Maimonides arba, ten pat Olandijoje gyvenęs, nelaimingas Uriel da Costa*) raštais, bet ir su racionalistine Descartes'o**) (1596—1650 m.) filosofija. Kol buvo gyvas jo tėvas, Spinoza nenutraukė ryšių su sinagoga. Bet tėvui mirus jis palengva nutraukė visus saitus su žydų bendruomene. Jis ėmė bendrauti su laisvos dvasios žmonėmis, su krikščionimis - eretikais, su socinijonais, menonitais ir kolegijantais***), kurie Olandijoje buvo toleruojami. Spinoza buvo žmogus tylus, bet kietas. Joki pažadai ir grąsinimai negalėjo jį grąžinti į sinagogą. Spinoza buvo iškilmingai iškeiktas 1656 m. liepos m. 27 d. — tuo metu jam buvo 24 metai. Vienas fanatikas žydas kėsinosi jį užmušti.

---

*) Uriel da Costa buvo kilęs iš maranų. Gimė 1585 m. Oporto mieste. 1615 m. šeima persikėlė į Amsterdamą. Už pareikštus abejojimus sielos nemirtingumu ir žydų biblijos šventumu, Uriel da Costa patyrė piktą žydų bendruomenės persekiojimą. Buvo verčiamas išsižadėti savo paklaidų. Sykį jį su pusiau apnuogintu kūnu pririšo prie stulpo sinagogoje ir išplakė. Veikiai po to jis bandė nušauti vieną iš savo persekiotojų vadų, bet, nepataikęs, pats savo sunkiam gyvenimui galą padarė (1640 m.).

**) Descartes gyveno daugiausiai Olandijoje, nes velijo būti laisvoje šalyje.

***) Kolegijantai, nuo „kollegijos" — laisvos bendruomenės.

Spinoza gyveno daug metų būryje menonitų ir kolegijantų, kaip vienas iš brolių. Kolegijantai skelbė visišką toleranciją: jie neturėjo jokios dogmos, tik reiškė pagarbą Jėzui Kristui. Šitam būryje Spinoza susipažino praktiškai su krikščionybe. Atsisakęs nuo judaizmo, Spinoza savo seną vardą Boruchas pakeitė krikščionišku vardu — Benediktas.

Gyvendamas tokioje aplinkoje, Spinoza sukūrė (1670 m.) savo „Teologiškai-politinį traktatą" (Tractatus theologopoliticus). Pilnas traktato pavadinimas skamba taip: „Teologiškai-politinis traktatas, turįs keletą samprotavimų, rodančių, kad filosofavimo laisvė gali būti leista netiktai be žalos moralinei valstybės tvarkai ir ramumui, bet ir kad ji gali būti panaikinta tiktai sykiu su valstybės ramumu bei moraline tvarka".

Pirmutinis traktato tikslas buvo paremti garsųjį olandų veikėją Joną de Witt'ą (1625—72) jo politiniuose ir religiniuose siekimuose. Jonas de Witt atstovavo respublikonų partijai, ginusiai taip pat sąžinės laisvę.

Didelė traktato dalis pavesta moksliškai biblijos tekstų kritikai, bet mums čia įdomūs tie traktato skyriai, kur keliama kiekvieno žmo-

gaus teisę laisvai galvoti ir reikšti savo mintis: tai tikras himnas laisvei*):

„Kadangi žmonių proto struktūra yra labai įvairi, ir vienas geriau nusiramina vienose, o kitas — kitose nuomonėse, ir kas vienam sužadina pagarbą, kitam sukelia juoką, — tai iš čia aš darau išvadą, jog kiekvienam turi būti duota sprendimo laisvė ir galia aiškinti tikėjimo pagrindus pagal jo supratimą; tik iš vienų veiksmų reikia spręsti apie kiekvieno žmogaus tikėjimą, ar šis tinkamas, ar netinkamas. Tuo būdu visi galėtų laisvai ir iš visos sielos garbinti Dievą, ir pas visus būtų vertinamas tiktai teisingumas ir meilė". (Įžanga, posmas 28).

„Kiekvieną mes galime pažinti tik iš jo darbų. Todėl, kas bus turtingas tokiais vaisiais, kaip meilė, džiaugsmas, taikingumas, dvasios kilnumas, prielankumas, gerumas, ištikimybė, romumas, susilaikymas..., tas — ar jis bus pamokytas tiktai proto, ar tiktai Švento Rašto — iš tikro pamokytas Dievo ir yra visiškai palaimintas". (V skyrius, posmas 50).

Labai įdomus baigiamasis traktato skyrius, kur įrodinėjama, kad laisvoje valstybėje kiekvienas gali galvoti, ką nori, ir kalbėti tai, ką mano. Štai kai kurios Spinozos mintys:

---

*) Naudojomės rusišku „Traktato" vertimu, išleistu 1906 m. Kazaniuje, Universiteto Teisių Fakulteto patvarkymu.

„Žmonių pažiūrose yra tiek pat skirtumų, kaip ir skoniuose. Savaip galvoti yra kiekvieno žmogaus teisė, nuo kurios niekas, kad ir norėdamas, negali atsisakyti. Kiekvienas yra savo minčių ponas.

„Valstybės paskirtis ne tame, kad ji tik viešpatautų ir laikytų žmones baimėje, bet, atvirkščiai, tame, kad išlaisvintų žmones nuo baimės, idant jie gyventų saugume, t. y. kad jie geriausiu būdu išlaikytų savo naturalinę teisę gyventi ir veikti, nekenkdami sau ir kitiems. Valstybė yra ne tam, kad paverstų žmones iš protingų būtybių gyvuliais arba automatais, bet, atvirkščiai, tam, kad jų sielos ir kūnai galėtų saugiai vykdyti savo funkcijas, o jie patys naudotųsi laisvu protu ir nesirungtų vienas prieš kitą neapykantoje, pyktyje arba klastingume. Taigi valstybės tikslas — gyventojų laimė.

„Sudarydami valstybę, žmonės atsisako tik nuo teisės veikti savo nuožiūra, bet ne nuo teisės galvoti ir spręsti. Reikšdami savo nuomones, žmonės neturi ardyti visuomenės tvarkos ir kelti maištus, kerštus, pykčius ir pan.

„Žmogaus ištikimybė valstybei ir Dievui gali būti pažinta tik iš jo veiksmų, būtent iš artimo meilės.

„Minties laisvė yra dorovė, ir ji negali būti nuslopinta. Šita laisvė yra reikalinga mokslo ir meno pažangai, nes juos gali sėkmingai plėsti

tik tie žmonės, kurie gali daryti laisvus, nesuvaržytus sprendimus.

„Daleiskime, kad šita laisvė gali būti nuslopinta, ir žmonės bus tiek suvaržyti, kad niekas neišdrįs išsitarti kitaip, kaip įsako vyriausybė; vis dėlto niekados nepavyks padaryti taip, kad jie galvotų taip, kaip geistina vyriausybei; būtų tik pašalintas atvirumas labai reikalingas valstybėje ir būtų globojami įsiteikimas ir klasta, — iš čia eina apgavystės ir gerų papročių gedimas.

„Nuomonių reiškimo laisvių suvaržymas nuteikia žmones — ir kaip tik dorus žmones, kurie tokią laisvę brangina — prieš vyriausybę. Kiek erezijų atsirado bažnyčioje nuo to, kad vyriausybės norėjo įstatymais panaikinti teologų ginčus! Nuomonių laisvė nerūpi tik šykštuoliams, meilikiams ir kitoms silpnoms dvasioms, kurių aukščiausia laimė džiaugtis pinigais skryniose ir turėti prikimštą pilvą. Garbingi žmones nebijo net mirties už laisvę.

„Kad laisvė nekenkia, rodo Amsterdamo pavyzdys: Amsterdamas skina šitos laisvės vaisius savo gerovei ir kitų kraštų nustebimui. Čia visi, vistiek kurios tautos ir sektos, darniai sugyvena".

Be „Traktato", Spinoza parašė eilę kitų svarbių veikalų („Etika" ir kt.).

Dar keliais žodžiais paminėsime kai kuriuos Spinozos gyvenimo bruožus. Spinoza užsidirbdavo pragyvenimui, zulindamas (šlifuodamas)

stiklus. Pfalco kunigaikščiui pasiūlius Spinozai profesoriaus vietą Heidelberge, jis atsisakė: jam daugiausiai rūpėjo dvasios ramybė. Jis gyveno tik savo filosofinio darbo interesais. Mirė dar nesenas, nuo džiovos. Ilgą laiką Spinoza buvo traktuojamas, kaip „nedoras ateistas", kol Lessing, Goethe ir kt. neiškėlė taurios Spinozos asmenybės garbę ir nemirtingus nuopelnus žmonijai.

Olandijoje drauge su daugybe kitų emigrantų-hugenotų rado prieglaudą Pierre Bayle (1647—1706 m.), filosofas - laisvamanis, kurio raštai turėjo didelės įtakos dar ilgai po jo mirties — visai XVIII šimtmečio vadin. „Švietimo gadynei." 1684—87 m. Bayle leido mėnesinį žurnalą „Nouvelles de la république des lettres" (Literatūros respublikos naujienos). Nuo 1696 m. jis leido garsųjį „Dictionnaire historique et critique" (Istoriškas ir kritiškas žodynas). Bayle nuolat karštais žodžiais reikalavo visiškos religinės laisvės ir tolerancijos visoms religijoms ir įsitikinimams, neišskiriant net ateistų. Jis energingai kovojo su teologiniu ir metafiziniu dogmatizmu, kuris išeina iš nepatikrintų, bet priimamų už neginčytinas tiesas, pradų ir yra netolerancijos šaltinis. Jis įrodinėjo, kad religiniai prietarai yra daug pavojingesni dorovei, kaip netikėjimas. Anot Bayle'io: „Tolerancija labiau negu kas kita gali grąžinti aukso amžių ir sudaryti pilną harmoniją iš įvairių instrumen-

tų ir gausingų balsų ir tonų, mažiausiai tiek pat malonių, kaip vieno balso vienodumas." Kartodamas religinio sinkretizmo idėjas, Bayle sako: „Visos pasaulio religijos, kad ir keistos ir taip skirtingos tarp savęs, nieku būdu neprieštarauja begalinei Dievybei ir Aukščiausios Būtybės tobulumui, kuri pati panorėjo, kad visa gamta garbintų Ją begaliniu įvairumu." „Dievas pasitenkina, reikalaudamas nuo žmogaus, kad jis uoliai ieškotų tiesą, ir, jeigu žmogus mano, suradęs ją, tegu jis myli ją ir vadovaujasi jąja savo gyvenime... Mes turime atsinešti su vienoda pagarba kaip prie tikros, taip ir prie įsivaizduotos tiesos."

Labai gražus ir įsidėmėtinas šis posmas: „Žmogui duoda vertę ne toji tiesa, kurią jis valdo arba mano valdąs, bet nuoširdus triūsas padėtas tam, kad priėjus prie tiesos. Žmogaus jėgos didėja ne nuo tiesos valdymo, bet nuo tiesos ieškojimo. Jeigu Dievas laikytų savo dešinėje visą tiesą, o savo kairėje vien tiktai visados gyvą veržimąsi prie tiesos, tegu net su įspėjimu, kad aš amžinai klysiu, ir pasakytų man: Rinkis! — Aš nuolankiau pasilenkčiau prie Jojo kairės ir pasakyčiau: Tėve, duok! Gryna tiesa tinka tik Tau vienam."

Bayle'io tolerantingumas turėjo vieną, bet stambią ydą. Kritikuodamas šv. Augustino principą Compelle intrare (priversk įeiti), Bayle pasisakė prieš toleranciją katalikų bažnyčiai, nes

ši nepripažįsta jokios tolerancijos kitatikiams. Panašiais motyvais, kaip matysime žemiau, ir Locke, reikalaudamas visiems tolerancijos, padarė išimtį katalikams. Hugenotą Bayle'į buvo paveikę tuometiniai baisūs hugenotų persekiojimai Prancūzijoje — „dragonados"*) ir Nantes'o edikto atmainymas 1695 m.

Reikia pastebėti, kad eiliniai hugenotai patys nepasižymėjo tolerantingumu: tolerancijos jie reikalavo tiktai sau ir persekiojo tuos iš savo tarpo, kurie kalbėjo apie platesnę toleranciją. Štai, kada vienas hugenotų kunigas D'Huisseau išleido arminijono Episkopijaus ir filosofo Descartes'o įtakoje knygą apie įvairių krikščionių bažnyčių sutaikinimą ir apie toleranciją, jis buvo išmestas iš vietos ir jo knyga sunaikinta.

Olandijoje rado taip pat prieglaudą naujosios pedagogikos kūrėjas čekas Jan Amos Komensky (Comenius). Jis gimė 1592 m. Bohemijoje, mirė 1670 m. Amsterdame. Komensky mokino humaniškumo, taikingo bažnyčių ir tautų sugyvenimo ir tarpusavio susipratimo.

Skleidžiamos Olandijoje tolerancijos idėjos ėmė daryti įtakos kitiems kraštams, ypač Anglijai.

---

*) Kaip represijos priemonė hugenotų namuose buvo apgyvendinami dragūnai, kurie ten nepakenčiamai sauvaliaudavo.

VI

Tolerancijos idėjos Anglijoje XVII ir XVIII šimtmečiuose

Skleidžiamos Olandijoje tolerancijos idėjos padarė įtakos Anglijai per anglų emigrantus. Tiesa, jau anksčiau čia apie toleranciją kalbėjo Thomas More, bet tada tolerancijos idėjos nerado atbalsio.

Į Olandiją, kaip į laisviausią anuomet šalį, iš visų kraštų važiavo žmonės, persekiojami už savo įsitikinimus. Iš Anglijos į Olandiją buvo pabėgęs vienas Robert Browne, pasodintas savo tėvynėje į kalėjimą už tai, kad skelbė, jog bažnyčia turinti priklausyti tik nuo Jėzaus Kristaus. Olandijoje jo pažiūros galutinai susiformavo arminijonų įtakoje. Taip susikūrė vadin. kongregacionalizmas arba independentizmas. Viena jo atžala buvo baptizmas, priėmęs principą, kad niekas negali būti verčiamas priimti tą, o ne kitą Dievo garbinimo formą.

Anglų revoliucijos metu (1640—1660 m.) independentai suvaidino labai didelę rolę: Oliver Cromwell, revoliucijos vadas ir paskui diktatorius, buvo independentų vadas. Val-

dant Cromwell'iui, naujoji tautinė bažnyčia susidėjo iš presbiterijonų (kalvinistų), independentų ir baptistų. Buvo pripažinta išpažinimo laisvė visoms krikščionių bažnyčioms, išskyrus katalikų ir anglikonų. Gavo laisvę taipogi žydai. Presbiterijonai nebuvo patenkinti ir tokia aprėžta tolerancija: jie iš viso žiūrėjo į toleranciją, kaip į velnio darbą. Tačiau Cromwell'iui autokratiškai valdant, net anglikonai gyveno ramiai. 1648 m. buvo išleistas įstatymas, kad visi, kas neigia Trejybę, Kristaus dievybę, Švento Rašto įkvėpimą ir pomirtinį gyvenimą, galėjo būti pasmerkti mirti, o žmonės kalti dėl kitų erezijų — nuteisti kalėti. Bet mirties bausmių, einant šiuo įstatymu, nebuvo įvykdyta.

Karštas independentas John Milton (1608-79 m.), poetas ir literatūrinis gynėjas revoliucijos, kuri nuvertė karalių Karolį I nuo sosto ir nuteisė jį mirtį (1649 m.), savo „Areopagitikoje", išleistoje 1644 m., reikalavo sąžinės ir spaudos laisvės, tačiau netaikinant jos katalikams.

Areopagitika arba kalba, reikalaujanti nereikalingo patentų spausdinimo laisvės (Areopagitica — a speech for the liberty of unlicensed printing) iškelia tokius samprotavimus. Cenzūra vedanti prie žinojimo ir tiesos sulaikymo, nes ji suvaržanti ir atbukinanti mūsų sugebėjimą reikštis dalykuose, kuriuos jau žinome, ir kliudanti at-

radimams, kurie galėtų būti toliau padaryti, taip religinio, taip lygiai svietiškojo mokslo srityse. Žinojimas esąs tobulinamas, reiškiant naujas nuomones, ir tiesa surandama laisvos diskusijos keliu. Jeigu tiesos vandenys neplaukia pirmyn, jie nusenka ir lieka dumblinu vienodumo ir tradicijos liūnu. Italijos ir Ispanijos pavyzdžiai, kur yra žiauri cenzūra, nesako jų naudai — nuo inkvizicinio rigoro jos nė truputį nepasirodė geresnės ir protingesnės. „Aukštesnę už visas laisves", — sako Milton: „duokite man laisvę žinoti, reikšti nuomonę ir laisvai diskutuoti sulig mano sąžinės."

Su monarchijos ir anglikonų bažnyčios restauracija reliatyvi religinė laisvė Cromwell'io laikais buvo panaikinta. Tačiau jau 1689 m. (po įvykusio 1688 m. perversmo) buvo išleistas „Tolerancijos aktas", kuris atstatė aprėžtą religinę toleranciją — nuo jos buvo ekskliuduoti tiktai katalikai ir unitarijonai. Anot prof. Bury, tai buvusi charakteringa angliška priemonė — neloginga ir absurdiška, tolerancijos ir netolerancijos mišinys, bet atitinkanti anų laikų aplinkybes. 1695 m. Anglijoje buvo panaikinta cenzūra.

Svarbią vietą tolerancijos idėjų istorijoje užima garsus filosofas John Locke (1632-1704 m.). 1667 m. jis išleido traktatą apie toleranciją (Essay concerning toleration), kur reikalavo tolerancijos visiems tikėjimams, išskyrus

katalikų. 1669 m., lordo Shaftesbury pavedamas, jis surašė konstituciją Korolinai (Š. Amerikos štatas), kuri tam lordui beveik visa priguléjo. Locke'o sustatyta konstitucija reikalavo, kad kievienas pilietis pripažintų Dievo buvimą ir kuriuo nors būdu Jį garbintų; ji leisdavo steigti naujas bažnyčias arba sektas, jeigu tik atsirasdavo nors septyni žmonės, turį vienodus religinius nusistatymus. Kiekvienas pilietis turėjo būti kurios nors bažnyčios narys, bet viena bažnyčia neturėjo teisės ardyti ramumą kitai bažnyčiai arba ją persekioti.

Ypatingą reikšmę turėjo trys Locke'o laiškai apie toleranciją, parašyti laikotarpyje 1685—1692 m.; neužilgo prieš mirtį jis buvo pradėjęs rašyti ketvirtąjį.

Pirmą laišką Locke parašė Olandijoje, kur buvo pabėgęs nuo karaliaus Jokūbo II persekiojimo. Tas laiškas buvo nukreiptas prieš prasidėjusias tuo metu Prancūzijoje (ten viešpatavo tada Liudvikas XIV) dragonadas. Locke įrodinėjo, kad tolerancija esanti valstybei naudinga ir visiškai nepavojinga. Laikydamasis pagrindinių krikščionybės dogmų, Locke reikalavo visiškai atskirti bažnyčią nuo valstybės. Bažnyčios ir valstybės santykių klausimas buvo anuomet labai opus: iš vienos pusės — dar nebuvo nuslopintas viduramžinis reikalavimas atiduoti valstybę bažnyčiai, o iš kitos pusės — jau buvo iškeltos idėjos (Hobbes'o ir kt.) apie

bažnyčios pavergimą valstybei. Locke išmintingai norėjo padaryti galą šitam ginčui. Jo reikalavimas liko vėliau pilnumoje įgyvendintas Šiaurės Amerikos Jungt. Valstybėse.

Anot Locke'o, valstybės uždavinys yra pilietinių interesų apsauga ir plėtojimas, o ne rūpinimasis sielų išganymu. Valstybės valdžia neturi liesti religinių nusistatymų. Bažnyčios turi būti laisvos bendruomenės be jokių prievartos teisių. Kadangi sprendimas tikėjimo dalykais nepriguli valstybei, ji šiais dalykais neturi imtis jokių sprendimų. Valstybė gali įsakyti išplakti vaiką, bet ji negali įsakyti krikštyti vaiką. Bažnyčios gali kovoti argumentais, bet negali savo kovoje panaudoti teismo kardą. Leistinos visos apeigos, kurios nėra priešingos kriminaliniams arba moraliniams įstatymams; prisilaikant šitų sąlygų, leistinas ir pagonizmas.

Locke'o tolerancijos reikalavimai nebuvo pilnai nuoseklūs. Jis buvo priešingas katalikų toleravimui, nes jie patys nepripažįstą tolerancijos ir klausą svetimšalio — popiežiaus. Iš viso Locke prieš toleranciją sektoms, kurios mokina, kad nereikia gailėtis eretikų. Locke irgi prieš toleranciją ateistams, nes Dievo neigimas sudaręs pavojų visų priesaikų saugumui. Jis taip pat nepripažįsta tolerancijos tokiems mokslams, kurie nori išardyti visuomeninę arba valstybinę tvarką.

John Locke, nors moksle tiesė naujus kelius*), savo religinėse pažiūrose buvo kiek aprėžtas. Jo skelbiamos tolerancijos idėjos nėra pilnos. Bet labai svarbu, kad jos turėjo r e a l i o s į t a k o s jo amžininkams Anglijoje ir Amerikoje.

Tikruoju laisvos minties ir tolerancijos didvyriu Anglijoje buvo J o h n T o l a n d (1670—1722 m.). Kaip ir Locke, jis kai kurį laiką gyveno ir studijavo tolerantingoje Olandijoje. Toland'o Švento Rašto studijų vaisius buvo knyga C h r i s t i a n i t y n o t m y s t e r i o u s (Krikščionybė be paslapčių); ji išėjo 1696 m. Čia autorius įrodinėjo, kad tikroji krikščioniškoji religija neprieštaraujanti protui, jeigu atsižiūrėti tų laiko aplinkybių, kada Šventas Raštas atsirado, — tik įvairūs bažnyčios tėvai padarę iš kai kurių net aiškių Švento Rašto nuostatų paslaptingas dogmas ir iš viso viską užtemdę. Irlandijos parlamentas liepė Toland'o knygą viešai budelio ranka sudeginti ir suimti autorių. 1699 m. Toland išleido Milton'o biografiją, iškeldamas joje kovą už religinę laisvę anglų revoliucijos metu.

Tolimesniuose raštuose Toland vis labiau nutolsta nuo tradicinių religinių pažiūrų. Jis atsi-

*) Savo svarbiausiam darbe — „T r a k t a t a s a p i e ž m o g a u s i š m a n y m ą“ (Essay on the Human Understanding) — Locke iškėlė vaisingą idėją, kad visas žinojimas eina iš patirties.

sakė nuo tikėjimo apreiškimu, asmeningu Dievu ir individinės sielos nemirtingumu, atvirai likdamas griežtu panteistu. Dievas jam yra visatos gyvenimas, kūrybinė visatos jėga; pats sau — aukščiau arba anapus visatos — Dievas neegzistuojąs. Galvojimas esąs smagenų veikimas; kas neturi smagenų, tas negali galvoti. Minties liga esanti smagenų liga. Šitose Toland'o idėjose yra prancūzų enciklopedistų ir naujesnio gamtamokslio pažiūrų užuomazga. Paklaustas sykį apie savo kilmę, Toland atsakęs: „Saulė mano tėvas, žemė mano motina, pasaulis mano tėvynė, visi žmonės mano giminės." 1720 m. Toland išleido knygą „Pantheistikon", kur duoda filosofinės ateities religijos projektą. Toland yra taip pat autorius žodžio „laisvamanis" (freethinker).

Savo gyvenimo galą Toland praleido ramiai savo ūkyje. Atsisveikindamas su savo draugais, jis pasakė, kad einąs miegoti. Kaip jau buvo pasikeitę laikai! Prieš 100 metų toje pačioje Anglijoje jisai, kažin, ar būtų išvengęs laužo. Bet per tą laiką vyko didelė kultūrinė pažanga, o su ja podraug ir tolerancijos idėjų laimėjimai.

Paminėtinas Toland'o bendralaikis ir bendramintis Anthony Collins (1676—1729 m.), Locke'o mokinys, autorius suvaidinusios savo laiku didelį vaidmenį knygos „A Discourse of Freethinking" (Išvedžiojimas apie laisvą galvojimą). Collins taip pat kai

kurį laiką gyveno Olandijoje; ten jis buvo susipažinęs su Bayle'iu. Kaip ir pastarasis, Collins irgi teigė, jog fanatizmas ir prietarai valstybei yra pavojingesni, kaip ateizmas. Jis reikalavo minties laisvės: mintis esanti atsakinga tik prieš save. Laisvai galvoti esanti ne tik žmogaus teisė, bet ir pareiga. Collins reikalavo visuotinės tolerancijos. Visos religijos turinčios naudotis vienodomis teisėmis. Jeigu anglai siunčia misionierius į tokį Siamą, tai ir siamiečiai turėtų teisę siųsti savo misionierius į Angliją.

Vienas iš žymiausių ir įtakingiausių anglų moralistų XVIII šimtm. grovas Shaftesbury (1671—1713 m.) buvo tolerancijos gynėjas. Jis buvo išauklėtas pagal Locke'o principus (jojo senolis buvo Locke'o globėjas ir draugas). Daug keliavo. Buvo Olandijoje, kur susiartino su Bayle'iu. Shaftesbury rašo: „Galima būti ateistu ir vis dėlto būti doru žmogumi, nes ateizmas niekados neverčia mylėti ir gerbti, kaip gražų, taurų ir vertingą daiktą, tai, kas iš tikro yra bjauru, netauru ir verta pasmerkti; tuo tarpu klaidinga religija gali versti prie piktumo, nes tas, keno dievybė yra saumeilinga ir kerštinga, irgi, patsai, vadovaudamasis tokiu pavyzdžiu, laikys ilgainiui žiauriausius ir neteisingus dalykus teisingais ir leistinais, net dieviškais ir pavyzdingais..."

Shaftesbury — despotizmo priešas: kas gyvena despoto valdžioje ir garbina jį, kaip dieviš-

ką valdovą, tas, kažin, ar gali turėti kitą supratimą apie teisingumą ir dorą, kaip tąjį, kurį nustatė sauvalė ir prievarta.

Tolerancijos idėjų istorijoje negalima praeiti pro šalį visiems žinomo „Robinsono" autoriaus. Daniel Defoe*) (1661—1731 m.) gimė dissidentų šeimoje. Dissidentai — protestantai atskalūnai, neprigulėję prie viešpatavusios bažnyčios, buvo valstybės netoleruojami. Jo pirmas spausdintas veikalas buvo nukreiptas prieš viešpataujančios bažnyčios persekiojimus. Defoe pats dalyvavo kovose, vykusiose Anglijoje viešpataujant Karoliui II ir Jokūbui II, už religines ir politines laisves. Turėjo iš Anglijos pabėgti ir keliavo po įvairius kraštus. Kada Jokūbas II liko nuverstas nuo sosto ir sostą užėmė Vilhelmas Oranietis (1688 m.), atnešęs iš Olandijos tolerancijos dvasią, Defoe liko karštu jo šalininku. Po mirties Vilhelmo prie naujos karalienės Onos vėl prasidėjo dissidentų persekiojimai. Defoe išleido 1703 m. satirą: „Trumpiausias kelias (baigti) su dissidentais." Buvo suimtas ir nuteistas išstatyti prie gėdos stulpo trijose Londono vietose ir 7 metus kalėti. Žmonės nepritarė teismo sprendimui: toje vietoje, kur stovėjo Defoe, minia šaukė jo garbei ir me-

*) Apie Defoe čia atpasakota iš knygos prof. H e t t n e r'io Literaturgeschichte des 18 Jahrh. Teil. I England (1660—1770). Ausdruck der Aufklärungs - und Humanitätsideen in England. 7 Aufl. 1913.

tė gėles. Defoe parašė garsųjį himną gėdos stulpui (Hymn to the Pillory), kuris ugningais žodžiais kalba apie tiesos jėgą ir apie garbę už ją kentėti. Jau 1704 m. Defoe buvo paleistas. Gavo aukštą vietą ir suvaidino svarbią rolę, išmintingai tarpininkaudamas, susijungiant Anglijai ir Škotijai. Tolimesniam gyvenime Defoe dar teko pergyventi įvairius fortūnos kaprizus.

Jau senatvėje Defoe parašė nuostabią knygą „Gyvenimas ir stebėtini nuotykiai Robinsono Crusoe"; ji išleista 1719 m. Mums čia įdomu, kad senas Defoe „Robinsone" iškėlė savo mėgiamą idėją apie visuotinę religinę toleranciją ir meilę artimui: naujos Robinsono valstybės dvasiniu vadovu lieka garbingas dvasiškis; jis reikalauja tiktai garbinti Dievą ir dorai gyventi, palikdamas visiškai privačiu dalyku skiriančius tikėjimus.

Tolimesniam filosofiniam tolerancijos pagrindų sutvirtinimui didelės reikšmės turėjo empiriškoji ir skeptiškoji H u m e'o filosofija. D o v y d a s H u m e (1711—1776 m.) nuosekliai išplėtė filosofines Locke'o idėjas. Hume pripažįsta, kad pažinimas remiasi tiktai patyrimu. Didysis žmogaus gyvenimo vadovas esąs ne protas, bet papratimas: žmogus vadovaujasi savo veikime ne tiek protu, kiek jausmais ir pripratimais. Religiją Hume taip pat aiškina psichologiškai: ji atsirandanti iš žmogaus vilčių, baimių ir rūpesčių apie gyvenimą.

Hume'o filosofija turėjo toli siekiančios įtakos visos naujesnės filosofijos raidai. Šita filosofija yra reliatyvistinė. Ji pripažįsta žmonių nuomonių bei nusistatymų skirtingumo neišvengiamumą, bet podraug iškelia universalinį simpatijos, bendrumo jausmą, kuris jungia žmones — visuomeninius padarus.

VII

Masonų sąjūdis ir tolerancijos idėja*)

XVIII šimtmečio pradžioje ėmė kurtis laisvųjų mūrininkų (masonų) sąjunga. Tai buvo jeigu ne įkūrimas, tai bent esminis seniau veikusių laisvųjų mūrininkų organizacijų atnaujinimas. Naujos masonerijos pradžia reikia laikyti 1717 m., kada Londone buvo atidaryta Didžioji Loža. Dvasinė mūrininkija atsirado Anglijoje tuo metu, kada John Locke ir kiti padarė tolerancijos idėja savo pareiškimų centru. Masonų sąjunga buvo sąmoningas bandymas sukurti persekiojamam deizmui ir tolerancijos idėjai atsparią organizaciją: ji turėjo tolerancijos idėją palaikyti ir skiepyti ją visuomenėje. Pačių masonų pareiškimu (Wolfstieg), „t o l e r a n c i j a v i s a d o s b u v o i r t u r i p a s i l i k t i l a i s v o s m ū r i n i n k i j o s p a l l a d i u m u."

Masonų organizacija — būdingas anglų dvasios padarinys: čia kombinuojasi iš vienos pusės

*) Rašant šį skyrių daugiausiai naudotasi: L e n n h o f f und P o s n e r. Internationales Freimaurerlexikon. Amalthea - Verlag. Zürich - Wien. 1932. ir ypač jau cituota prof. H e t t n e r'io knyga.

— tam tikras konservatizmas, senų tradicijų gerbimas ir iš kitos pusės — drąsus pažangumas. Viena iš pagrindinių masonų ordeno ypatybių buvo tai, kad jis skelbėsi turįs kažkokią ypatingą, senovinę kilmę ir paslaptingus istorinius ryšius, norėdamas tuomi sužadinti prie savęs ypatingą pagarbą ir duoti sau kažkokio šventumo orumą. Masonai įvedė savą metų skaičiavimą nuo tariamo ordeno įkūrimo prieš 4000 metų iki Kristaus gimimo. Legendariškas Saliamono šventyklos statytojas Chiramas buvęs vienas iš „laisvųjų mūrininkų" gilioje senovėje. Suprantamas dalykas, visa tai neturinčios jokio rimto pagrindo legendos. Galima tik manyti, ordeną iš tikro turėjus kilmės sąryšį su senomis statybinėmis gildijomis.

Statybinių gildijų, apie kurias yra gana daug žinoma iš didelių viduramžinių bažnyčių statybos istorijos, buvo ir Anglijoje. Kaip kitur, taip ir Anglijoje, jos turėjo tam tikros savivaldos teisę ir todėl vadinosi „laisvų mūrininkų" gildijomis. Vietos, kur jos rinkdavos, vadinosi ložа (lodge); tas pats prancūziškai — logis ir vokiškai — Bauhütte. Gildijos turėjo savo papročius, savo mokslą ir taisykles; jos saugojo amato tradicijas ir paslaptis, narių dorą ir discipliną. Gildijos gerai veikė Anglijoje iki XVI šimtmečio galo. Pirmoje XVII šimt. pusėje vis dažniau atsitikdavo, kad kai kurie kilmingi meno globėjai ir mėgėjai patys imdavo dalyvauti

gildijų gyvenime, norėdami susiartinti su darbininkais - menininkais. Jie vadindavos priimtaisiais mūrininkais (accepted masons). Vilhelmas Oranietis 1695 m. irgi buvo įstojęs į tokią ložą. Nuo to laiko mūrininko amatą ėmė vadinti „karališkuoju amatu". Bet laiko rato niekas negali sulaikyti. Tik kai kuriam laikui grandioziškos šv. Povilo bažnyčios statyba Londone davė mūrininkų gildijai naujų jėgų. Pats bažnyčios statytojas Wrenn dalyvavo mūrininkų sąjungoje ir buvo atgaivinęs jos veikimą. Bet vėliau ložos vėl ėmė silpnėti ir irti. Apie tą patį laiką išnyko ir vokiečių Bauhütten.

Tikslių žinių apie naujos laisvos mūrininkijos atsiradimą randame jos pirmo vado Anderson'o „Konstitucijų" knygoje. Įkurta 1717 m. loža buvo senų iširusių mūrininkų gildijų - brolijų sujungimas ir atnaujinimas. Siauri senų gildijų rėmai jau negalėjo išlikti. Dauguma narių buvo dabar ne amatininkai, o mokyti žmonės iš įvairių luomų. Susikūrė ne amatininkų, bet vienos idėjos žmonių brolija. Pasak Hettner'io, tas grynas broliškumas su tam tikru viduju reikalingumu vedęs sąjungą prie jos naujos, turtingos viltimi ateities. Veikiai ji turėjo likti tarptautine žmonių brolija. Iš tikro, ana gadynė buvo persisunkus pastangomis padaryti žmogų kilnesnį ir morališkai stipresnį, išlaisvinti jį nuo prietarų ir priespaudos. Visoje Anglijoje tuo metu dar buvo gyvi atmini-

mai kruvinų religinių karų, kurie siautė Cromwell'io laikais ir viešpataujant paskutiniesiems Stuart'ams. Visos taurios širdys buvo pavargusios nuo bergždžių vaidų; visur buvo girdėti šūkių prie visuotinės tolerancijos ir artimo meilės. Locke ir didieji anglų deistai Toland, Collins ir Shaftesbury atvirai kėlė abejojimų dėl viešpataujančių bažnytinių idėjų ir ieškojo vadinamos natūralinės religijos, kurioje žmogus pasitenkina Kūrėjo garbinimu, surasdamas tiesą ir dorovę ne iš biblijos apreiškimų, o iš savo žmogiško proto: krikščionybės reikšmė buvo pripažįstama tik dėl jos aukščiausio moralinio mokslo.

Naujoje masonų brolijoje buvo panaikinti tikybiniai ir luominiai skirtumai. Masonų sąjunga kreipėsi prie žmogaus vaizduotės ir širdies ir stengėsi jį išauklėti iki laisvos ir harmoningai tobulos asmenybės. Ji tenkino veržimąsi prie galvojimo laisvės ir kartu davė apčiuopiamus simbolius ir ritualus, kuriais turėjo būti statoma „vidujė ir nematoma bažnyčia."

Naujos brolijos vadais buvo Desaguliers ir Anderson. Desaguliers buvo kilęs iš prancūzų hugenotų šeimos, emigravusios į Angliją. Jis buvo žymus fizikas ir Karališkos Draugijos narys. Jokūbas Anderson buvo dissidentų kunigas ir autorius „Konstitucijų knygos", pirmojo oficialaus naujos organizacijos dokumento, atspausdinto 1722 m. Tik Di-

džioji Loža galėjo daryti pakitimų šitam pagrindiniam įstatyme. Jį priėmė ir kitų kraštų masonai. „Konstitucijų knyga“, kad atskirus jos nuostatus nuo vėlesnių nutarimų, imta paprastai vadinti „Senos pareigos“ (Old charges).

Taigi, laisvoji mūrininkija savo ideologijoje turėjo dvi skirtingas sudėtines dalis: iš vienos pusės — joje buvo surinkti viduramžinių mūrininkų ložų padavimai ir papročiai ir iš kitos — joje buvo pritaikintos deistinės ir filantropinės XVIII amžiaus idėjos. Praktiškoji mūrininkija virto teoretiškąja: „mūrininkai“ nori dabar laisvai sąmoningai dalyvauti žmonijos rūmų statyboje. Šventykla, kuri turi būti dabar pastatyta Saliamono šventyklos pavyzdžiu, yra humanizmo šventykla, kuri stovi aukščiau valstybinių ir bažnytinių ribų, — plačiausios tolerancijos ir veiklios žmonių meilės šventykla.

Anderson'o knygoje yra šeši skyriai: 1) apie Dievą ir tikėjimą, 2) apie civilinę valdžią, 3) apie ložas, 4) apie meisterius, prižiūrėtojus, draugus ir mokinius, 5) apie gildijos darbo vadovybę ir 6) apie brolių elgesį ložoje ir ne - ložoje.

Kai dėl Dievo ir tikėjimo, pasakyta: „Masonas savo pašaukimu turi klausytis dorovės įstatymo; jeigu jis teisingai supranta šitą meną, jis nebus nei bukas Dievo neigėjas, nei akiplėšiš-

kas patvirkėlis. Nors senovėje mūrininkai turėjo priklausyti prie savo krašto arba tautos tikybos, dabar nutarta geriau reikalauti tik išpažinti tą tikybą, kurioje visi žmonės sutinka, o toliau palikti jiems patiems jų skirtingas nuomones: jie turi būti žmonės geri ir ištikimi, žmonės garbės ir doros, nors ir skirtųsi jie savo tikybų pavadinimais ir įsitikinimais. Per tat mūrininkija lieka visokio žmonių susivienijimo viršūne ir įrankiu sukurti tikrą žmonių draugystę, be kurios jie būtų likę atskirti vieni nuo kitų.

Apie valdžią kalbama taip: „Masonas yra taikingas vyriausybės valdinys krašte, kuriam jis gyvena ir dirba; jis niekados neturi kištis į sąmokslus, priešingus žmonių taikai ir gerbūviui; jis turi atlikinėti savo pilietines pareigas. Karas, kraujo praliejimas ir suirutės visados buvo žalingi mūrininkams. Nuo seniausių laikų valdovai ir karaliai buvo labai linkę remti mūrininkų gildijų narius už jų taikingą būdą ir pilietišką ištikimybę — savo veiksmais mūrininkai nublokšdavo savo priešų šmeižtus; jie taip pat buvo linkę aukštai gerbti broliją, kuri visados žvdėdavo taikos metais. Todėl, jeigu kuris brolis sukiltų prieš valstybės tvarką, tai jo nereikia remti šitam sukilime, bet reikia jo gailėtis, kaip nelaimingo žmogaus. Tačiau, jeigu tik nėra įrodyta jokio kito nusikaltimo, nors ištikimoji brolija ir turi parodyti savo nepritarimą jo sukilimui ir neturi duoti vyriausybei jokio pagrindo

įtarti ją pačią, jis vis dėlto negali būti pašalintas iš ložos ir jo santykis su ja palieka nenutrauktas". Vėlesnė „Konstitucijų knygos" redakcija leido politiškai nusikaltusį asmenį pašalinti iš ložos.

Skyriuje apie ložos įrengimą skaitome: „Žmonės, prileidžiami būti ložos nariais, turi būti geri ir ištikimi, laisvi iš prigimimo, subrendę ir protingi, ne moterys, ne patvirkėliai ir ne nepadorūs, o žmonės gero vardo."

Apie tarpusavius brolių santykius ložoje pasakyta: „Jūs neturite nieko kalbėti arba daryti, kas galėtų įžeisti arba sudrumsti nepriverstiną ir laisvą apsiėjimą, nes tai suardytų mūsų santvarką ir mūsų garbingus siekimus. Todėl joki vaidai arba barniai neturi būti atnešti prie ložos durų, ypačiai tai liečia ginčus apie tikėjimą, apie tautinius skirtumus ir apie valstybės santvarką, nes visi, būdami masonais, turi priguléti prie minėtos visuotinės religijos. Mes esame įvairių tautų, kalbų ir tarmių. Mes esame griežtai nusistatę prieš visus politinius ginčus, nes jie niekados nebuvo ir nebus naudingi ložų labui.

Apie santykius ne - ložoje: „Jūs turite mandagiai kits kitą sveikinti ir sulig duotų jums nurodymų (kada tinka) vadinti vieni kitus broliais; kits kitą pamokinti, kada tai bus reikalinga, bet be jokio sekimo ir gandų gaudymo; jūs neturite didžiuotis vienas prieš kitą, bet ir nema-

žinti pagarbos tam, kuriam ji būtų reikalinga taikinti, jeigu jis nebūtų masonas. Nors masonai, kaip broliai, yra lygūs, bet tai nemažina tos garbės, kurią masonas turėjo prieš įstodamas į brolįją; atvirkščiai, įstojus jam, šita garbė didėja, ypač jeigu jis yra nusipelnęs brolijai. Reikia vengti blogų papročių. Jūs turite visame vykinti brolišką meilę, tą šitos senoviškos brolijos pagrindinį ir paskutinį akmenį, cementą ir garbę, idant visi pripažintų išganingą mūrininkijos įtaką. Taip darė visi ištikimi mūrininkai nuo pasaulio pradžios, taip jie darys iki pasaulio galo. Amen, tebūnie!"

Iš šitų citatų matome, kad masonai buvo atsistoję ant pagrindo „natūralinės religijos" arba deizmo. Deizmas masonerijoje bandė gauti formą savo rūšies religijos ir tokiu pavidalu išsiplatinti po visą pasaulį. 1721 m. buvo apie 300 brolių. 1725 m. buvo įkurta pirmoji loža Paryžiuje. 1728 m. masonai jau pasiekė Indiją — Bengaliją. Veikiai beveik kiekvienam didesniam mieste buvo savo loža. Senos ložos visados priimdavo ir žydus.

Masoninio sąjūdžio plitimui padėjo toji aplinkybė, kad ložos pasitenkindavo labai bendrais neaprėžtos minties ir tikėjimo laisvės, tolerancijos ir artimo meilės apibūdinimais. Tačiau sąjungos stiprumui tokie apibūdinimai pasirodė perdaug lankstūs ir neaiškūs. Svetimos ir net priešingos sąjungos esmei kryptys patekdavo į

ją ir gudriai pasinaudodavo savo egoistiniams tikslams jos vidaus santvarkos ir uždaros formos patogumais. Vietoje vienos atsirado įvairių masonerijos sistemų. Būdavo ložos, kurios vengdavo priiminėti žydų ir žemesnio luomo žmonių.

Katalikų bažnyčia ėmė kovoti su masonais visų pirma dėl jų antidogmatizmo ir tolerancijos — principų, kuriuose išvydo pavojų savo dogmatiniam pagrindui ir tikinčiųjų disciplinai. Pirmoji priešmasoninė bulla (iškilmingas popežiaus aktas) buvo išleistas popiežiaus Klemenso XII jau 1737 m.: bulla prikišo masonų organizajai, kad ši jungė žmones visokių religijų ir sektų. Masonai atsakė, kad tas pats pagrindas, dėl kurio juos užkeikė popiežius, esąs civilizuoto pasaulio akyse didžiausias jų pasididžiavimas.

Ir naujesnių laikų masonai teigia, kad ložos neturinčios jokio kito svarbesnio uždavinio, kaip auklėjimą tolerancijos dvasioje. Plačiai paimta tolerancijos idėja turinti savo ribas tik tame, kad masonų sąjunga nepriiminėjanti į savo tarpą dalyvius tokių sąjūdžių, kurie imasi smurto aktų. Masonų siekimas esąs socialinių santykių sušvelninimas ir įdvasinimas, remiant juos tarpusavia žmonių pagarba bei parama.

Masonų priešai stengėsi atvaizduoti juos, kaip įkūnijimą viso pikto — kai kam masonas („parmazonas") virto simboliu žmogaus, kuriam nėra nieko švento; masonai esą tykoją sugriauti visus dieviškus ir žmogiškus įstatymus.

Tai tikra nesąmonė. Reikia pažymėti, kad masonų eilėse buvo daugybė žymiausių ir šviesiausių žmonių, tikrų „dvasios riterių". XVIII šimtmečio gale ir XIX šimt. pradžioje retai kuris iš žymesnių savo mokslu, dora ir talentais žmonių neprigulėjo prie masonų arba bent nebuvo jiems artimas. Masonai neigia, kad jų organizacijos turėjusios arba turinčios kažkokių „paslapčių", slaptų siekimų: masoninė paslaptis esanti tiktai tas vidujis „pašventintojo" jutimas, kuris jį skiria nuo pašaliečio ir negali būti jam perduotas, pakol tas pašalietis, priimtas į brolią, pats nepereis pažinimo kelią ir pašventinimą į masonų laipsnius.

Masonų organizacijų išliko iki mūsų dienų. Ir dabar dažnai matome masonų tarpe pasižymėjusius žmones. Taip, Lenkijos masonų vadu buvo žinomas prof. Radziwiłłowicz (neurologijos profesorius Vilniuje, prieš kelis metus miręs), Čekijos — žinomas klinicistas prof. Syllaba (mirė 1930 m.). Nūdieniai režimai, kurie remiasi netolerancija ir jėga, vienus iš pirmųjų savo žygių nukreipė prieš masonus: taip buvo Italijoje ir Vokietijoje, paėmus valdžią fašistams ir nacionalsocialistams. Masonų ložos buvo uždarytos, turtas konfiskuotas, narius ištiko areštai ir persekiojimai*), buvo

*) Pvz., Italų masonų grosmeisteris senatorius Torrigiani buvo ištremtas į Liparų salas (savo rūšies

net užmuštų. Ramiai, kaip filantropinės ir religiškai - filosofinės organizacijos, masonų ložos tebeegzistuoja Anglijoje ir Amerikoje. Anglijoje ložų dalyvių tarpe būna karališkos šeimos nariai. Prancūzijoje masonų ložos virto grynai laisvamaniškomis netolerantingomis tikėjimo atžvilgiu organizacijomis; jos tebeveikia gana plačiai, kovodamos su klerikalizmu; prancūzų ložos berods jau labai nutolo nuo pirminės masonų ideologijos.

Masonų brolijos žydėjimo laikotarpis — tai XVIII šimtmetis ir XIX šimt. pradžia. Šitam laikotarpyje jie suvaidino didelį vaidmenį, padėję tolerancijos ir laisvės idėjų laimėjimui. Neliko kultūringų kraštų, kurie neįsirašytų į savo pagrindinius įstatymus piliečių sąžinės ir įsitikinimų laisvės. Demokratija, kurios pagrindiniu bruožu yra tolerancija, tapo vyraujanti valstybinio gyvenimo forma. Berods, mūsų laikais kultūringos valstybės sąlygose „tikri ir tobuli meisteriai", t. y. kultūringi, tolerantingi žmonės gali formuotis ir be jokios masonų pagalbos. Jau L e s s i n g, pats masonas, sakė, kad tikrai apsišvietęs žmogus gali būti iš esmės masonu, t. y. veikti taip, kaip pridera masónui — prisidėti prie žmonijos rūmų statybos, ir nesivadindamas tuo vardu.

Sachalinas), generolas C a p e l l o, vienas iš italų kariuomenės vadų D. karo metu, nuteistas ilgiems metams kalėti.

VIII

Tolerancijos idėjos Prancūzijoje XVIII šimtmetyje

Tolerancijos ir įsitikinimų laisvės atžvilgiu Olandija ir Anglija XVII ir XVIII šimt. buvo žymiai pralenkusios kitas šalis. Prancūzijoje net antroje XVIII amžiaus pusėje įvykdavo nuteisimų mirti, padiktuotų tamsaus religinio fanatizmo. Garbinga, bet anais laikais pavojinga, fanatizmo aukų gynėjo rolę buvo pasiėmęs Voltaire (1694—1778 m.).

Voltaire vienas iš žymiausių XVIII šimtmečio rašytojų ir publicistų. Jo pažiūros susiformavo anglų filosofų (Locke'o ir kitų) įtakoje. Jis buvo deistas, bet priešas bažnytinio mokslo. Voltaire — veiklus garsiosios „Enciklopedijos" bendradarbis. Du kartu sėdėjo Bastilijoje (tvirtovė ir kalėjimas politiniams nusikaltėliams Paryžiuje, sugriauta Didžiosios prancūzų revoliucijos pradžioje 1789 m. liepos mėn. 14 d.) Vienam tarpe Voltaire buvo priverstas išvažiuoti į Angliją. Senatvėje jis apsigyveno, nupirkęs dvarą, netoli Ženevos. Šitam jo gyvenimo laikotarpiui priguli fanatizmo aukų gynimas, sujudinęs viso kultūringo pasaulio viešąją nuomonę.

1762 m. kovo mėn. gale Voltaire sužinojo apie vieną bylą*), kuri buvo sujaudinusi Tulūzos miestą. Garbingas šito miesto pilietis, Jonas Calas, pirklys - protestantas, buvo nuteistas mirti šiomis aplinkybėmis. Vienas iš jo sūnų, Morkus - Antanas Calas, gana niuraus būdo jaunuolis, jau kurį laiką rodė melancholijos reiškinių. Jis nenorėjo likti pirkliu, kaip tėvas, o gauti vietos valstybinėje įstaigoje negalėjo, būdamas nekatalikas. Jo mėgiamas skaitymas buvo Senekos traktatas apie nusižudymą. Vieną dieną, 1761 m. spalių mėn. 13 d., tuo metu kai šeimoje buvo svečias, jis pakilo nuo stalo ir nuėjo virtuvėn. Tarnaitė jam pasiūlė pasišildyti prie krosnies, bet jis atsakęs, kad jam ir taip karšta, ir nuėjęs į krautuvę. Truputį vėliau, kai svečias, išeidamas, norėjo atsisveikinti, kitas brolis nuėjo ieškoti jį ir rado pasikorusį ant durų, jau negyvą. Brolis ėmė šaukti, atbėgo tėvas ir motina. Nupjovė virvę. Subėgo kaimynai. Kažkoks fanatikas paleido gandą, kad Morkus - Antanas buvęs savųjų nužudytas, nes norėjęs likti kataliku, o tai turėję įvykti kaip tik kitą dieną: girdi, tarp protestantų esanti taisyklė, kad šeimos tėvas greičiau nužudys savo vaiką, kaip prileis jį išsižadėti tikėjimo.

Apkaltinimas atrodė absurdiškas. Jokios tokios taisyklės būti nebuvo. Visi, kas žinojo Ca-

*) Calas'ų byla čia atpasakota iš knygos A. M a u r o i s. Voltaire. (Paris, 1935).

las'ų gyvenimą, liudijo apie tėvo meilę ir švelnumą vaikams. Vienas iš sūnų nesenai prieš tai buvo perėjęs į katalikų tikėjimą senos tarnaitės katalikės įtakoje; Calas atleido sūnui ir pačią tarnaitę paliko vietoje. Pagaliaus, kaip senas 68 metų žmogus būtų galėjęs pakarti jauną, stiprų vyrą? Reikėtų prileisti visą šeimą ir svečią susitarus. Ar galima įsivaizduoti toks susitarimas? Be to, nebuvo jokių rimtų įrodymų vėlionį norėjus keisti tikybą. Tačiau visas dalykas pateko į kažkokio aistraus valdininko rankas. Įsipynė fanatikai ir davatkos. Atlaikyta iškilmingos mišios už Morkų-Antaną. Bažnyčios viduryje buvo pakabintas skeletas, kuris vienoje rankoje laikė plunksną, turėjusią vaizduoti tariamą vėlionies norą pasirašyti atsisakymą nuo erezijos, o kitoje — palmės šaką, nukankinimo emblemą.

Dalykas nuėjo į Tulūzos teismą. Visi Calas'ai buvo suimti ir skyrium tardomi. Visi palaikė savo pirmykščio parodymo teisybę. Aštuoniais balsais prieš penkis tėvas buvo nuteistas mirti ant rato, vienas sūnus ištremti, o kiti buvo paleisti. Sprendimas buvo žiaurus ir kvailas, nes šeima arba visa buvo susitarusi arba buvo visiškai nekalta.

Sprendimas buvo įvykdytas. Budelis sulaužė senam Calas'ui galūnių ir krūtinės kaulus geležinio virbalo smūgiais. Paskui jis buvo pririštas prie rato, kad mirtų palengva; po to liko sude-

gintas. Stovėjusiam prie jo kunigui, jis pasakė: „Aš mirštu nekaltas. Jėzus - Kristus, kuris buvo pati nekaltybė, panorėjo mirti nuo dar žiauresnės mirties bausmės. Aš nesigailiu gyvenimo, kuris, tikiu, veda mane į amžiną gerybę." Patys katalikų dvasiškiai, kurie dalyvavo įvykdant mirties bausmę, sakė, jog Calas miręs kankinio mirtim, nors ir būdamas protestantas.

Šita istorija sujaudino Voltaire'ą. Dalis Calas'ų šeimos narių buvo tremtiniai Ženevoje. Jis pakvietė juos pas save ir, apklausęs, visiškai įsitikino jų nekaltumu. Nuo šito momento laike 4 metų Calas'ų reabilitacija liko dideliu jo gyvenimo uždaviniu. Prūsų karalius ir rusų carienė Kotrina II, Voltaire'o sukelti, sujudo Calas'ų naudai. Sujudo visa kultūringa Europa. Voltaire'ui pavyko išrūpinti bylos reviziją. Paryžiaus parlamentas nagrinėjo bylą ir vedė ją teisingai. Tuluzos sprendimas buvo panaikintas 1766 m. pavasarį. Tai buvo iškilminga diena Paryžiuje. Karalius paskyrė Calas'o našlei pensiją.

(Apie 30 metų vėliau — 1793 m. — Nacionalinis Konventas liepė pastatyti vietoje, kur žuvo Calas, marmurinę koloną su parašu: „Konventas fanatizmo aukai." Deja, tas pats konventas nukirto galvas keliems šimtams prancūzų už tai, kad jie negalvojo taip, kaip reikalavo konventas)*).

*) Pastaba skliausteliuose paimta iš A. Maurois.

Gindamas Calas'us, Voltaire 1763 m. parašė „Traktatą apie toleranciją Jono Calaso mirties proga“ (Traité sur la tolérance à l'occasion de la mort de Jean Calas) ir eilę smulkesnių raštų. Juose Voltaire gina sąžinės laisvę ir įrodinėja, jog kiekvienas žmogus turi teisę turėti ir reikšti tokias nuomones, kokios jam atrodo teisingos, su sąlyga, kad jos neardys visuomenės tvarkos.

Voltaire'o traktate — užbaigoje — randame tokią patetišką ir charakteringa XVIII šimtmečio šviesuoliui - deistui „Maldą Dievui.“

„Aš kreipiuos dabar ne į žmones, o į Tave, visų būtybių, visų pasaulių ir visų laikų Dievą, jeigu tik leistina silpniems tvariniams, pamestiems begalybėje ir nepastebimiems visoms kitoms visatos dalims, išdrįsti prašyti Tave kurio nors dalyko, — į Tave, kuris esi viską davęs, į Tave, kurio sprendimai yra nepajudinami ir amžini, kad teiktumeis, pasigailėjęs, pažvelgti į paklydimus, susijusius su mūsų prigimtimi, idant tie paklydimai nepasidarytų mūsų pražūtim. Tu nedavei mums širdį, kad neapkęstumėm vieni kitus, ir rankas, kad vienas kitą pjautumėm; padaryk taip, kad mes padėtumėm vieni kitiems pakelti mūsų vargingo ir laikino gyvenimo naštą; tegu maži skirtumai drabužiuose, kurie dengia mūsų silpnus kūnus, skirtumai mūsų nepakankamose kalbose, visuose mūsų juokinguose papročiuose, visuose mūsų netobuluose

įstatymuose, visose mūsų neprotingose nuomonėse, visose mūsų savybėse, taip neproporcingai svarbiose mūsų pačių akyse, o taip lygiai menkose prieš Tave, — tegu visi šitie maži niuansai, kurie skiria atomus, vadinamus ž m o n ė m i s, nebūna signalais neapykantai ir persekiojimui kelti. Tegu tie, kurie Tavo garbei degina žvakes pilnam vidudieny, pakęstų tuos, kurie pasitenkina Tavo garbės šviesa. Tegu tie, kurie, uždėję ant savo drabužių baltą maršką, skelbia, jog Tave reikia mylėti, ne niedėtų tų, kurie sako tą patį dalyką, užsivilkę juodu vilnų apsiaustą. Tegu būna visviena, ar Tave garbinti žargonu, sudarytu iš kurios nors senovinės kalbos, ar kuriuo nors naujesniu žargonu. Tegu tie, kurių drabužiai nudažyti raudonai arba violetiškai ir kurie viešpatauja šiame pasaulyje ant kai kurių mažų šmotelių purvo arba turi kelis apskritus tam tikro metalo gabalėlius, džiaugiasi, nesididžiuodami, tuomi, ką jie vadina didybe ir turtu, o kiti tegu žiūri į juos, nepavydėdami, nes Tu žinai, jog šitose tuštybėse nėra nė ko pavydėti nė kuo didžiuotis.

Tegu visi žmonės atsimena, jog jie yra broliai! Tegu jie pasibaisėja despotizmu, pavartotų ant sielų, lygiai taip, kaip jie bjaurisi plėšimu, atimančiu per jėgą darbo ir taikaus darbštumo vaisių! Jeigu karo rykštės esti neišvengiamos, tai nors ramiuoju taikos metu ne neapkęskim, nedraskykim kits kitą, o panaudokim mūsų gy-

venimo akimirką tam, kad vienodai garbintumėm tūkstančiais įvairių kalbų, nuo Siamo iki Kalifornijos, Tavo gerybę, kuri mums šitą akimirką davė."

Štai dar būdingų ištraukų iš kito Voltaire'o pamfleto, irgi išleisto ginant fanatizmo aukas (Avis au public sur les parricides imputés aux Calas et aux Sirven):

„Žmonių padermė yra panaši keliauninkų miniai laive; vieni yra vairiniam laivo gale, kiti — priekyje, daugelis — apačioje ir kitose laivo dalyse. Laivas iš visų pusių praleidžia vandenį, nuolat siaučia audra: vargdieniai keliauninkai, kuriuos visus prarys gelmės! Ar gerai, kad vietoje teikus vieni kitiems reikalingą pagalbą, kuri palengvintų kelionę, mes padarome tą mūsų plaukimą baisiu! — Bet juk tas yra nestorijonas, anas — žydas, o ten žmogus, kuris tiki į kažkokį pikardietį*), ten toliau dar kažkoks netikėlis; čia ugnies garbintojų šeima, ten musulmonai, o štai ten už keturių žingsnių anabaptistai. — Et! ką reiškia jų sektos? Reikia visiems dirbti, užtaisant laivo skyles, ir kiekvienas, keliems momentams apsaugodamas savo kaimyno gyvybę, apsaugotų savo paties gyvybę; tačiau jie ginčijas ir žūva."

„Tai iš tikrųjų baisi aistra toji puikybė, kuri nori priversti kitus žmones galvoti taip, kaip

*) Turima galvoje K a l v i n a s, kuris buvo kilęs iš Pikardijos (viena iš Prancūzijos provincijų).

mes. Ar tai nėra kraštutinė beprotybė tikėti, jog galima juos atvesti prie mūsų dogmų, nuolat kurstant juos bjauriausiais šmeižtais, persekiojant juos, nuteisiant juos į galėras, į kartuves, į bausmę ratu, į laužą?"

Reikia paminėti dar viena byla, į kurią Voltaire reagavo pilnu susijaudinimo ir skausmo pamfletu — „Relation de la mort du chevalier de La Barre" (išėjo 1766 m.). Šita byla sujaudino anuomet visą šviesesnę Europą. Negalima ir dabar nesijaudinti, skaitant apie baisų nelaimingos fanatizmo aukos likimą.

19 metų jaunuolis de La Barre buvo apkaltintas, kad nenukėlęs kepurės, einant bažnytinei procesijai. Be to, jam metė kaltinimą, kad tai jis vieną naktį nulaužęs seną medinį kryžių ant tilto Abbeville'io miestelyje. Vyskupas liepė užvesti tardymą. Atsirado liudininkų, kurie iškėlė dar naujų kaltinimų: girdėję jį dainuojant bedieviškas dainas ir pan. Įvyko teismas, kuris nuteisė de La Barre'ą mirti, nukertant jam galvą ir paskui sudeginant. Tai buvo 1766 m. vasario m. 28 d. Vyriausias prokuroras panaikino Abbeville'io teismo sprendimą ir liepė svarstyti bylą iš naujo. Bet ir vėl 15 teisėjų prieš 10 patvirtino seną sprendimą. Sprendimas liko įvykdytas Abbeville'e. Jaunas kankinys mirė didvyriškai. Ant to paties laužo buvo sudegintas drauge su de La Barre'o kūnu ir Voltaire'o

„Dictionnaire philosophique“ (Filosofinis žodynas). Net popiežiaus nuncijus Paryžiuje apie tą nuteisimą viešai pasakęs, kad Romoje taip nebūtų pasielgę.

Skelbdamas tolerancijos idėjas, pats Voltaire nebuvo nuosekliai tolerantingas: jis nebuvo tolerantingas krikščionybės atžvilgiu. Turime sutikti su A. Maurois (jo knygoje apie Voitaire'ą), kad: „Jis paniojo krikščionybę su tais, kurie ją deformuodavo. Jis nieko nesuprato religijose ir neturėjo išminties pamatyti, kad jų nuolatinis atgimimas įrodo tam tikrą nuolatinę žmogaus prigimties reikiamybę.“

Kitas didysis prancūzų rašytojas ir mintytojas, turėjęs labai didelės įtakos ir Prancūzijoje ir toli už jos sienų, Rousseau (1712-78 m.) buvo palyginti su Voltaire'u daug siauresnis žmogus tolerancijos atžvilgiu. Išaugęs kalvinistinėje Ženevoje, jis liko jos anais laikais netolerantingos dvasios įtakoje. Savo projektuojamoje idealinėje valstybėje Rousseau siūlo įvesti civilinę religiją — tam tikrą rūšį nedogmatiškos krikščionybės. Tačiau kai kurios dogmos turinčios būti priverstinos visiems piliečiams: Dievo buvimo bei būsimo atlyginimo geriesiems ir bausmės blogiesiems pripažinimas. Kas šitų dogmų nepripažįsta, turi būti ištremtas. Norėdamas įvesti priverstiną religiją, Rousseau iš esmės paneigė tolerancijos principą.

Pats Rousseau patyrė ant savęs netolerancijos smūgius. Eilę metų jis buvo „tremtinys žemės paviršiuje." Jo garsus pedagoginis romanas „Emilis" (išėjo 1762 m.) buvo viešai sudegintas Paryžiuje, o autorius turėjo bėgti.

Porą metų prieš prasidedant didžiajai prancūzų revoliucijai, 1787 m. buvo išleistas tolerancijos ediktas, kuris protestantų padėtį Prancūzijoje padarė pakenčiamą, nors jie vis dar negalėjo užimti kai kurių aukštesnių tarnybų.

Prasideda Didžioji Revoliucija.

Išleistoje 1789 m. spalių m. 2 d. nacionalinio susirinkimo „Žmogaus ir piliečio teisių deklaracijoje" buvo paskelbta, kad niekas negali būti kliudomas dėl jo religinių nuomonių, jeigu jos neužgauna visuomenės tvarkos. Katalikų tikėjimas buvo paliktas, kaip vyraujanti religija. Protestantai buvo prileisti prie visų valstybinių tarnybų (bet ne žydai). Deklaracija prasideda žodžiais, kuriuose matyti deizmo įtaka: „Aukščiausios Esybės akivaizdoje ir globoje". Mirabeau protestavo prieš pavartojimą deklaracijoje žodžių „vyraujanti religija" ir „tolerancija" santykyje su kitomis religijomis. Jis pasakė: „Visiškai neaprėžta religijos laisvė yra mano akyse teisė taip šventa, kad išreikšti ją žodžiu „tolerancija" man atrodo, kaip tiranijos rūšis, nes vyriausybė, kuri toleruoja, gali ir netoleruoti".

Laikotarpyje nuo 1789 m. iki 1801 m. keitėsi režimai ir jų nusistatymai tolerancijos atžvilgiu. Viešpatavo tai vienos, tai kitos rūšies doktrinieriai ir fanatikai. Todėl tikros tolerancijos nebuvo. 1793 m. lapkričio m. 7 d. Hébert ir jo šalininkai įvedė naują „Proto-dievo" kultą. Tai buvo netolerantingi „laisvamanybės" fanatikai (tokią laisvamanybę kitaip kaip kabutėse negalima paimti). Veikiai, būtent jau 1794 m. gegužės m. 7 d., proto kultas buvo pakeistas deisto Robespierre'o ir jo partijos „Aukščiausios Esybės" kultu. Jų religinės idėjos buvo sudarytos Rousseau įtakoje. Prancūzų tautai nauju dekretu buvo įsakyta pripažinti Dievo buvimą ir sielos nemirtingumą. Įtikinimo įrankiu tapo giljotina.

Napoleonas (tada „pirmasis konsulas") padarė 1801 m. konkordatą su popiežium Pijum VII. Katalikų tikėjimas vėl buvo paskelbtas viešpataujančiu Prancūzijoje. Napoleono konkordatas buvo atmainytas tik 1905 m., kada Prancūzijoje bažnyčia buvo atskirta nuo valstybės.

IX

Tolerancijos idėjos Vokietijoje XVIII šimt. ir XIX šimt. pradžioje

Jau XVII šimtmečio gale ir XVIII šimtmečio pradžioje Vokietijoje skelbė tolerancijos idėjas Christian Thomasius (1655-1728 m.), profesorius Halle'je. Thomasius veikė John'o Locke'o įtakoje. Jis mokino, kad karaliai neturi teisės kištis į dvasinius dalykus, o dvasininkija į svietiškus dalykus, reikalaudama ginti tikybą. Erezija nėra nusikaltimas, o paklaida, nes ji nėra valios dalykas. Visuomenės labui tikybos vienodumas neturįs reikšmės.

Švietimo amžius Vokietijoje prasideda nuo XVIII amžiaus vidurio. Didelės reikšmės turėjo nepaprasta Prusijos karaliaus Fridricho Didžiojo asmenybė (buvo karalium nuo 1740 m. iki 1786 m.). Keli mėnesiai po to, kai liko karalium, jis užrašė ant vieno rašto, kad „kiekvienam žmogui turi būti leista stengtis patekti į dangų savo pasirinktu keliu". Jis buvo nuomonės, kad dorovė esanti neprigulminga nuo tos ar kitos išpažinamos tikybos. Fridrichas pripažino pilną religinę laisvę: Vestfalijos taikos nuostatai buvo praplėsti, nes tolerancija buvo

suteikta visoms sektoms. Prusija tapo pirmoji valstybė Europoje, kur buvo įvykinta religinė tolerancija. Kitose Germanijos valstybėse tolerancijos aktai ėmė atsirasti tiktai nuo XIX šimtmečio pradžios; galutinai tolerancija pripažinta tik įkurus Vokietijos imperiją 1870 m.

Fridrichas buvo Voltaire'o draugas; jis globojo Rousseau ir kitus filosofus bei rašytojus. Prusija liko prieglauda rašytojams, persekiojamiems kaimyninėse valstybėse.

Švietimo gadynėje Vokietijoje veikė didelis rašytojas ir žmogus, nenuilstamas kovotojas dėl žmogaus teisių ir tolerancijos, „humaniškumo apaštalas", Lessing (1729—81 m.). Lessing gimė pastoriaus šeimoje. Gyvenime patyrė visokių sunkumų ir smūgių, kurie tačiau nepalenkė jo atsidavimo kilniems idealams. Jau vienoje iš savo ankstyvų dramų „Žydai" Lessing reiškė humaniškas, svetimas rasiniams prietarams pažiūras. Kaip rašytojas, jis buvo pseudoklasicizmo priešas, stovėjo už gyvenimiškumą, iškėlė Shakespeare'o kūrybos reikšmę, pats davė eilę dramų, vaizdavusių tikrą gyvenimą ir kovą dėl žmogaus teisių. Parašė taip pat eilę straipsnių prieš fanatizmą — „Prieš pjūdymus" (Anti - Hetze). Buvo žymus humanistinio masonų sąjūdžio veikėjas; vėliau daug masonų ložų buvo vadinama Lessing'o vardu.

Įkvėptu tolerancijos gynimu buvo išėjusi 1779 m. Lessing'o drama „Natanas Iš-

mintingasis (Nathan der Weise). Drama vyksta Kryžiaus karų metu Palestinoje, viešpataujant tauriam sultonui Saladinui. Įdomiausia ir puikiausia dramos vieta — trijų žiedų legenda. Šita legenda yra naujas — ir gražiausias — variantas žinomo iš senų laikų pasakojimo apie įvairių tikybų atstovų ginčą apie tai, keno tikyba geresnė. Štai prozaiškas legendos vertimas (originalas parašytas nerimuotomis eilėmis):

„...Kadaise Rytuose gyveno vyras, kuris iš mielos rankos gavo brangų žiedą. Tūkstančiu spalvų opalas žiede žaidė ir slaptinga jėga jis turėjo padaryti tąjį, kuris jį nešiojo su pasitikėjimu, maloniu Dievui ir žmonėms. Tat nieko nuostabaus, kad anas vyras niekad nenumaudavo žiedo nuo piršto ir norėjo amžinai palikti jį savo giminėje. Jis perdavė tą brangų žiedą brangiausiam iš visų sūnų, įsakęs, kad tasai sūnus vėl, mirdamas, jį atiduotų tam iš sūnų, kuriam turės didžiausią meilę, idant dėl vieno šito žiedo mieliausias sūnus liktų šeimos galva ir kunigaikštis.

Taip tas žiedas pereidavo nuo sūnaus sūnui, kol jį paveldėjo tėvas trijų sūnų, kuriuos jis vienodai mylėjo ir kurie mylėjo jį. Kai kada vienas iš jų atrodė jam vertesnis, o kai kada kitas — tai būdavo sulig to, su kuriuo iš sūnų tėvas buvo kartu, kitiems tuo metu būnant toliau nuo akių. Ir per silpnumą, kurio šaltinis buvo meilė,

jis pažadėjo žiedą kiekvienam iš sūnų. Kol jis gyveno, iš to nebuvo nieko bloga, bet, kada mirtis atėjo, tėvui kilo nemažas rūpestis. Jam buvo skaudu apvilti tuos du sūnus, kurie tikėjo jojo žodžiu. Kas daryti? Slaptai jis pasiuntė pas auksakalį ir liepė jam padaryti du naujus žiedus tokius, kaip pirmasis, nesigailint nė išlaidų, nė triūso. Auksakalis užsakymą išpildė. Ir kada nunešė savo darbą, tai savininkas pats pažinti negalėjo, kuris iš tų žiedų tikrasis buvo. Jis pašaukė sūnus, ir su kiekvienu kalbėjo skyrium, ir kiekvienam davė po žiedą ir palaiminimą, ir paskui mirė... Tik mirė jis, kiekvienas atėjo su savo žiedu, norėdamas būti namų viešpačiu. Ėmė tyrinėti, skųstis ir ginčytis, bet veltui! Įrodyti, kuris žiedų tikrasis buvo, nebuvo galimybės, beveik taip pat, kaip mums pasakyti, kuris tikėjimas esąs teisingas.

— — — — — — — — — — —

Tikėjimai savo pagrindų atžvilgiu nėra taip jau skirtingi. Ar ne visi jie paremti raštais arba padavimais? Tie raštai ir padavimai galima priimti, tik remiantis pasitikėjimu keno nors liudijimui. Ar ne taip? Keno liudijimu daugiau pasitikėsime? Juk liudijimu tųjų, kurie vienodą kraują turi su mumis, kurie mylėjo mus iš pat jaunystės, kurie apgaudinėjo mus tik tąsyk, kai buvo tat būtina mūsų labui? Gi turiu aš daugiau tikėti savo tėvui, nekaip tavo? Tačiau taip pat, ar galiu reikalauti, kad tu primestum

savo bočiams melagystę, nenorėdamas apkaltinti manuosius? Ar ne tiesa?

— — — — — — — — — — —

Grįžkime prie šitų žiedų. Susivaidiję, sūnai su skundu kreipėsi į teismą, ir teisėjas kiekvieną prisaikdino, jog kiekvienas turįs žiedą nuo tėvo rankos — taip iš tikro buvo! — ir kad kiekvienam iš jų žadėjo tėvas, kad žiedo nuosavybė perleidžia jam — ir tas teisybė buvo! Kiekvienas teigė tėvą jo atžvilgiu klaidos nepadarius, negalima esą įtarti, kad tėvas apgavęs; todėl jam tenka kaltinti brolius, nors anksčiau visados buvo apie juos geros nuomonės. Kiekvienas norėjo, kad apgavikai būtų atidengti ir nubausti.

Į tai teisėjas tarė: Jei nepristatysite tėvo, eikite nuo manęs šalin su jūsų byla! Ar jūs manote, aš tam, kad mįsles spėčiau? O gal jūs manote, kad pats tikrasis žiedas atsilieps? Bet stokit! Juk sakote, tas žiedas turėjęs paslaptingą jėgą, kuri savininką dariusi maloniu Dievui ir žmonėms. Tai čia sprendimas! Juk netikras žiedas tos jėgos neturi. Sakykite! Kuris iš jūsų esat maloniausias kitiems abiem? Sakykite! A! Jūs tylite... visi! Matyt, jūsų žiedai bejėgiai! Kiekvienas jūsų myli tik save. Iš to matyti, kad esate apgauti ir apgavikai patys jūs visi trys! Visi trys žiedai netikri. Tikrasis žiedas, matyt, pražuvo, ir jūsų tėvas, norėdamas nuslėpti tai, liepė padaryti tris vienodus!..

Taigi — toliau kalbėjo teisėjas — jeigu nenorite pasmerkimo vietoje patarimo, tai eikite! Patarčiau jums tačiau priimti tai, kas įvyko. Kiekvienas iš jūsų turi žiedą nuo savo tėvo, tegu kiekvienas tiki, kad jojo žiedas tikrasis. Gal būt, tėvas panorėjo, kad pirmenybės, kuri vieną išaukštindavo virš kitų, daugiau nebebūtų jūsų namuose. Jis, matyt, visus vienodai mylėjo ir nenorėjo nuskriausti dviejų, apdovanodamas vieną. Gerai! Tegu lenktyniuoja kiekvienas su kitais, idant tikrą, o ne prietarų paremtą, įgytų meilę! Tegu kiekvienas stengiasi įrodyti paslaptingą savo žiedo galią! Tegu įgyja tos galios savo mielaširdingumu, dora, malonumu, meile Dievui ir pasitikėjimu Dievu! O kada tolimoj ateityje jūsų vaikų vaikams šito akmens jėga pasireikš, tąsyk, po tūkstančių metų, aš šaukiu jus prie šito tribunolo. Tada čia sėdės kitas protingesnis už mane, ir jis paskelbs sprendimą! Eikite!..

Taip užbaigė anas kuklus teisėjas".

Lessing'o pamokymas, įdėtas į Natano Išmintingojo lūpas, nereikalingas paaiškinimų. Tik kiekvienam žmogui reikėtų jį įdėti giliai į savo sąmonę!

XVIII šimtmečio galo ir XIX šimtmečio pradžios Vokietija davė pasauliui du genialius poetus su plačiausiu dvasiniu akiračiu: Goethę (1749—1832 m.) ir Schiller'į (1759—1805

m.). Savo kūryba jie skiepijo humaniškumą ir toleranciją.

Paminėsime dar du didžiausius anos gadynės vokiečių mintytojus Kantą ir Fichtę, turėjusius didelės įtakos naujojo kultūringo žmogaus pasaulėžiūros susiformavime, — pasaulėžiūros, kurioje asmenybės gerbimas ir tolerancija užima centrinę vietą.

Immanuel Kant (1724—1804) gimė ir gyveno Karaliaučiuje, kur buvo filosofijos profesorius. Religingos prigimties, jis nestovėjo tačiau jokios teologinės dogmatikos vėžėse. Kant pripažįsta, kad etiniu požiūriu yra tiktai viena religija, nors ir yra skirtingų Dievybės garbinimo formų. Šitai pažiūrai pareikšti Kant, jau senas, išleido (1793 m.) specialų rašinį; kūrinio idėja pažymėta pačiam jo pavadinime — „Religija gryno proto ribose (Religion innerhalb der Grenzen der blossen Vernunft). Fridricho Didžiojo laikai buvo praėję — senam, nusipelniusiam autoriui buvo uždrausta toliau skelbti raštus apie religiją.

Kant tikėjo moraline žmogaus didybe. Didžiajam filosofui niekas nesukelia didesnio pasigėrėjimo, kaip žvaigždėtas dangus virš mumis ir moralinis įstatymas mumyse.

Žmogaus asmenybės ir veiklos primatą iškelia Fichte (1762—1814 m.). Jo filosofija yra aktingumo filosofija: „veikti — štai kam mes egzistuojame". Anot Fichte's, filosofija

esanti visos asmenybės išdava: „kokią filosofiją pasirenka sau žmogus, pareina nuo to, koks pats žmogus yra". Fichtė skelbia laisvą mokslą ir laisvą mokslinį veikimą; mokslą jis laikė didinga judinamąja jėga. Kultūros siekimas yra laisvė. Fichte reikalavo politinės laivės, kurią apibrėžia, kaip teisę nepripažinti jokio įstatymo, kuris prieštarauja žmogaus teisėms, — teisėms, kaip jos suformuluotos žmogaus ir piliečio teisių deklaracijoje, paskelbtoje didžiosios prancūzų revoliucijos metu; žmogaus laisvę aprėžia tik lygi kitų žmonių laisvė. Pozityvus visuomenės požymis — laisva žmonių s ą v e i k a (Wechselwirkung durch Freiheit). Visuomenės paskirtis — žmonių bendradarbiavimo ir veiklos k o o r d i n a c i j a, kiekvienam visuomenės nariui stengiantis tobulėti nurodytos sąveikos keliu. Prancūzų revoliucijai Fichte karštai pritarė.

Po kelių metų profesoriavimo Jenoje Fichte liko atstatytas, būdamas apkaltintas ateizmu; bet buvo jis pasisakęs tiktai prieš dogmatinę religiją.

Vėlesniam savo gyvenimo laikotarpyje — tuo metu būdamas pirmuoju Berlino universiteto rektorium — Fichte kiek pakeitė savo pažiūras, liko saikingesnis, pripažino Dievybę, kaip pradą, stovintį aukščiau už visatos gyvenimą.

X

Tolerancija Šiaur. Amerikos Jungt. Valstybėse

Naujoji Anglija, šeši pirmieji štatai*), davę pradžią būsimoms Jungtinėms Valstybėms, ėmė kurtis iš anglų emigrantų, bėgusių Amerikon nuo anglų bažnyčios ir valstybės netolerancijos.

Emigrantai — puritonai patys nepasižymėjo tolerantingumu. Puritonai buvo dalyviai religinio sąjūdžio Anglijoje, atsiradusio antroje XVI šimtmečio pusėje stiprioje kalvinizmo įtakoje ir norėjusio apvalyti anglikonų bažnyčią nuo katalikybės liekanų. Puritonai buvo fanatikai ir priešai bet kokios prabangos ir pramogų. Vėliau (anglų revoliucijos pradžioje) puritonai suskilo į dvi partijas — presbiterijonų (grynų kalvinistų) ir independentų, apie kuriuos jau kalbėjome anksčiau.

Puritonų įkurtose kolonijose nebuvo toleruojami ne tik katalikai ir anglikonai, bet taip pat baptistai ir kvakeriai („draugų bendruomenė" — sekta, atsiradusi XVII šimt. Anglijoje; ji at-

*) Šiaurės - rytiniam dabartinių Jungt. Valstybių kampe.

metė dvasininkus, apeigas ir sakramentus; skelbė saikingą gyvenimo būdą; buvo prieš prievartą ir karą). Puritonai įkūrė tikras teokratines vyriausybes — nuo valdžios buvo ekskliuduojami visi, kas neprigulėjo prie jų sektos.

Toleranciją Amerikoje ėmė skelbti socinijonų idėjų įtakoje Roger Williams. Už tokią ereziją jis buvo išvarytas iš Massachusetts'o. Tada jis įsteigė koloniją Providence (Rhode Island'e), kaip prieglaudą tiems, kuriuos persekiojo puritonai. Roger Williams sustatė demokratinę konstituciją, einant kuria valdžia turėjo savo žinioje tiktai pilietinius reikalus ir negalėjo kištis į religinius dalykus. Karaliaus Karolio II-ojo chartija, duota 1663 m., patvirtino konstituciją, kuri patikrino visiems piliečiams - krikščionims, vistiek kurios sektos, pilnas pilietines teises. Buvo toleruojami ir nekrikščionys, bet jie neturėjo politinių teisių; tačiau neužilgo buvo pripažintos teisės ir žydams. Tuo būdu Roger'iui Williams'ui teko garbę įkurti pirmą valstybę, kuri iš tikro buvo tolerantinga ir atėmė religinių dalykų kontrolę iš civilinės valdžios.

Savotiška religinė tolerancija buvo pripažinta katalikiškoje Maryland'o kolonijoje: tolerancijos aktu iš 1649 m. buvo garantuota laisvė visiems krikščionims, bet už Dievo arba Trejybės neigimą buvo grąsinama mirtim. Tolerancija patraukė į koloniją daug protestantų. Gavę

persvarą, protestantai išleido 1654 m. aktą, kuriuo katalikams buvo atimama tolerancija. Kovos dėl religinės laisvės ėjo ten ir toliau. 1660 m. buvo atstatytas pirminis tolerancijos aktas, bet vėliau vėl liko panaikintas.

Antroji kolonija (po Rhode Island'o), kurioje buvo pripažinta pilna tolerancija, buvo Pennsylvania, įkurta 1682 m. kvakerių, vadovaujant jiems William'ui Penn'ui.

Kada kolonijos atsiskyrė nuo Anglijos, federalinė konstitucija atskyrė bažnyčią nuo valstybės (1789 m.), bet kiekvienam federacijos nariui buvo leista priimti arba nepriimti savo ribose atskyrimą (separaciją). Atskyrimas liko priimtas visuose štatuose, tiktai Maryland'e ir kai kuriuose pietiniuose štatuose ikišiol tebeveikia teisių suvaržymas ateistams. Visuotinė tolerancija naujai įkurtose Jungtinėse Valstybėse buvo priimta, kaip būtinumas; be jos būtų neįmanomas gausingų sektų sugyvenimas: ankstyvesnieji emigrantai daugumoje buvo įvairūs sektantai ir vyko Amerikon dažniausiai kaip tik dėl religinių persekiojimų savo tėvynėse.

Faktiną minties laisvės ir tolerancijos padėtį Amerikoje, taip pat ir Anglijoje, XVIII šimtmečio gale ir XIX šimtmečio pradžioje gali pavaizduoti Thomo Paine'o, politinio veikėjo ir publicisto, likimas, jo paties ir jojo knygų.

Thomas Paine (1735—1809 m.) emigravo iš Anglijos į Ameriką 1774 m. Amerikiečiams kovojant dėl nepriklausomybės su anglais, jis suvaidino labai didelį vaidmenį. Po karo jis grįžo į Angliją ir čia 1791 m. paskelbė knygą „Žmogaus teisės" (Rights of Man), kurioje karštai palaikė prancūzų revoliucijos iškeltus idealus. Persekiojamas už šitą knygą, Paine turėjo pabėgti į Prancūziją. Ten buvo priimtas su ovacijomis ir išrinktas į nacionalinį konventą. Bet, po kiek laiko, nesutikęs su Robespierre'u, buvo uždarytas į kalėjimą. Išėjęs iš kalėjimo po thermidor'o mėn. 9 d.*) perversmo, Paine išleido knygą „Proto amžius" (The Age of Reason). Čia jis laikėsi angliško deizmo idėjų ir puolė religines dogmas. Knygos leidėjas buvo nuteistas 1 metams kalėti. Nauji leidimai susilaukdavo panašaus likimo. 1811 m. leidėjas buvo nuteistas 18 mėnesių kalėti ir sykį kiekvieną mėnesį stovėti prie gėdos stulpo. Teisėjas lordas Ellenborough pareiškė, kad „niekam nevalia neigti biblijos tiesas, kuri sudaro mūsų tikėjimo pagrindą". 1819 m. už tą pačią knygą naujas leidėjas gavo trejus metus kalėjimo ir turėjo sumokėti didelę piniginę baudą.

Pats autorius, kuris vėl apsigyveno Amerikoje, dėl savo religinių nuomonių patyrė didžiausių nemalonumų ir persekiojimų. Ameri-

*) Tas atitinka liepos m. 27 d. (1794 m.).

kiečiai, religinio fanatizmo apjakinti, užmiršo jo nuopelnus kovose dėl išlaisvinimo nuo anglų viešpatavimo. Kada jis mirė, kvakeriai — sekta, prie kurios jis prigulėjo pagal gimimą, ir sekta, reikia pasakyti, palyginti pažangios dvasios — atsisakė duoti jam vietą kapinėse.

XI

Tolerancija nuo XIX šimt. pradžios iki mūsų laikų

XIX šimtmetis pažymėtas dideliais ir — taip atrodė dar nesenai — galutiniais minties laisvės ir tolerancijos principų laimėjimais.

Šitie laimėjimai buvo paruošti visos iktolinės civilizacijos raidos. Rašęs prieš 50 metų, filosofas G u y a u, pilnas pasitikėjimo žmonijos ateitimi, reiškė įsitikinimą, kad „civilizacijos raida eina kryptimi vis didesnės žmogaus dvasios nepriklausomybės, vis mažesnio dogmatizmo ir vis platesnės minties laisvės." Iš tikro, tai negalima nekonstatuoti, pažvelgus į istorijos lapus nuo humanizmo iki naujosios gadynės. Laisvos dvasios srovės prasiveržd avo net toje tūkstanties metų gadynėje, kuri skiria antikinio pasaulio galą nuo humanizmo aušros, — gadynėje, kurioje žmones buvo sukaustę vienodos, visiems privalomos dogmos ir prietarai.

Nurodyta kryptimi žmoniją stūmė h u m a n i z m a s, grąžinęs žmonijai antikinio pasaulio turtus ir atgaivinęs jo kritišką, tiesos ieškančią dvasią, r e f o r m a c i n i a i s ą j ū d ž i a i, suskaldę autoriteto vieningumą, š v i e-

timo augimas ir vis didėjęs ekonominių santykių išplitimas, aukščiausio laipsnio pasiekęs XIX šimtmetyje.

Pastarojo veiksnio svarbą tolerancijos plitimui ypatingai iškelia Lecky. Santykiaudami su įvairių kraštų ir tautų atstovais, žmonės gavo įsitikinti, kad jokia paskira tikyba arba sekta neturi monopolijos ant dorovės ir tiesos. Įvairios tikybos kūria savo dogmatus su vienodu įsitikinimu, puošia jas vienodomis dorybėmis ir gina su vienoda energija. Jeigu atsistoti į kurios nors svetimos sektos motymo punktą, tai pasirodys, kad, kas iš šalies žiūrint, atrodė keista ir juokinga, iš vidaus yra harmoninga ir prasminga. Nesunku pastebėti, kad žmonių pažiūrose daug kas pareina nuo gyvenimo sąlygų, nuo auklėjimo įskiepytų prietarų. Santykiaujant su žmonėmis ir arčiau juos pažinus, galima išmokti gerbti ir mylėti skirtingų įsitikinimų žmones dėl jų moralinių savumų. Visi tokie bendravimo su kitų pažiūrų žmonėmis patyrimai sukelia idėją apie tik reliatyvią kiekvienos pasaulėžiūros reikšmę. Atsiranda idėja, kad nėra vienos tikėjimo arba įsitikinimų sistemos, kuri galėtų patenkinti visus žmones. Iš viso, praktiškam gyvenime svarbu ne tai, ką žmogus mano, bet kaip jis elgiasi. Tolerancija iškyla, kaip gyvenimiškos patirties išdava, kaip būtina sąlyga skirtingų pažiūrų žmonėms sugyventi.

Reikėtų išdėstyti visą kultūrinę ir politinę XIX šimtmečio Europos istoriją, kad parodžius, kaip laisvės ir tolerancijos principai vis labiau įsigalėdavo ir įstatymdavybėse ir žmonių sąmonėje. Čia turime pasitenkinti, tik nurodę kai kuriuos būdingus faktus.

Mūsų laikais klasiškoji tolerancijos šalis yra Anglija. Bet tolerantingi, „džentelmeniški" santykiai anglų tarpe ir laisvės, kuriomis jie naudojasi, nėra kažkas savaime atsiradusio: visa tai yra anglų kultūrinės pažangos išdava; kiekvieną kultūros laipsnį atitinka tam tikras laisvės ir tolerancijos laipsnis. XIX šimtmečio pradžioje Anglijoje dar būdavo aršios netolerancijos pasireiškimų. Laisvos minties knygų autorius ir leidėjus nuteisdavo kalėti, stovėti prie gėdos stulpo ir t. t. Poetas Shelley (1792—1822 m.) už brošiūrą apie ateizmą buvo pašalintas iš universiteto, už savo politinius pamfletus („Kreipinys į irlandiečių tautą", „Teisių deklaracija" ir kt.) buvo persekiojamas valdžios ir visuomenės, pagaliau buvo priverstas apleisti Angliją. Jau anksčiau matėme, koks likimas ištiko Thomo Paine'o knygos leidėjus.

Bet tolerancijos idėjos Anglijoje nuolat stiprėjo. 1813 m. buvo pripažinta valstybinė tolerancija unitarijonams, 1829 m. — katalikams. 1858 m. buvo suteiktos pilnos pilietinės teisės žydams. 1870 m. buvo įvestas grynai pasaulietiškas švietimas (religijos mokymas liko nepri-

valomu dalyku). 1871 m. buvo panaikinti religinių pareiškimų reikalavimai universitetuose.

Didelės įtakos kaip pačioje Anglijoje, tai ir toli už jos ribų turėjo J. S. Mill'io (1806—1873 m.), filosofo, politinio veikėjo ir ekonomisto traktatas „Apie laisvę" (On Liberty), paskelbtas 1859 m. Tie samprotavimai, kuriais J. S. Mill remia minties laisvės reikalingumą, tinka taip pat ir tolerancijos reikalingumui paremti.

Pagrindinės traktato mintys yra šios. Individinę laisvę turėtų aprėžti tik kitų žmonių laisvė; paskiro žmogaus laisvė neturinti kenkti kitiems. J. S. Mill įrodinėja, kad nuomonių reiškimo laisvė nekenkia visuomenei, — atvirkščiai, nuomonių reiškimo nuslopinimas yra priešingas visuomenės interesams. Jis samprotauja taip. Tie žmonės (turima galvoje tik žmonės sąžiningi), kurie nori nuslopinti kurią nors nuomonę (kitaip sakant, netoleruoja jos), neigia jos teisingumą. Bet jie nėra neklaidingi. Jie gali klysti, jie gali būti teisingi ir jie gali būti iš dalies neteisingi, iš dalies teisingi. Pirmuoju atveju — jeigu jie klysta, ir nuomonė, kurią jie norėtų sutriuškinti, yra teisinga — tąsyk jie būtų tarytum apiplėšę arba pasistengę apiplėšti žmoniją, atimant nuo jos tiesos pažinimą. Jie gali pasakyti: mus pateisina tai, kad mes taip nuoširdžiai sulig mūsų sugebėjimo manėme; ar galima pasakyti, jog dėl to, kad mūsų sprendimai nėra

neklaidingi, mes iš viso turime atsisakyti daryti sprendimus? Mes uždraudėme tam tikros nuomonės platinimą dėl to, kad buvome tikri, jog ji klaidinga ir pavojinga. Toks pasielgimas nereiškia jokių didesnių pretenzijų į neklaidingumą, kaip kad kiekvienas valdžios organų aktas. Jeigu mes iš viso turime veikti, mes turime prileisti, jog mūsų nuomonės yra teisingos. Į tai J. S. Mill sąmojingai atsako taip: „Yra didžiausias skirtumas tarp prileidimo, jog tam tikra nuomonė yra teisinga, nes ji nebuvo sugriauta, nors ir buvo visos sąlygos ginčytis dėl jos, ir prileidimo, jog nuomonė yra teisinga, tuo tikslu, kad neleidus jos sugriauti. Visiška laisvė prieštarauti ir nepritarti mūsų nuomonei yra būtina sąlyga pateisinti mūsų prileidimą, jog mūsų nuomonė esanti teisinga ir tinkama ją vadovautis; jokiomis kitomis sąlygomis žmogus, nepretenduojąs į kažkokius nežmoniškus sugebėjimus, neturės jokio įmanomo patikrinimo, jog esąs teisingas".

Antruoju atveju — jeigu nuomonė, kuri norima apsaugoti nuo klaidos įsibrovimo, yra teisinga — tąsyk irgi jos svarstymo uždraudimas yra priešingas visuomenės naudai. Nuomonė gali būti teisinga (visiškai teisinga ji esti labai retai), bet jos įmanomas teisingumas gali būti patikrintas tiktai faktu, jog ji buvo pilnai apsvarstyta ir vis dėlto liko nesugriauta.

Dažnesnis ir svarbesnis yra trečias atvejis, būtent, kada susidūriančios doktrinos dalijasi tiesa tarp savęs. Vienašališkos tiesos esti naudinga papildyti vienos kitomis. J. S. Mill pastebi, jog iš dviejų nuomonių, kuriose yra tiesos elementų, ypatingai esti reikalinga ir verta ne tik tolerancijos, bet dėmesio ir paramos, mažumos nuomonė, nes ji dažnai atstovauja kūrybingumui ir originalumui.

1858 m. anglų valdžia ėmė traukti atsakomybėn už skelbimą doktrinos, jog tironai esą leistina žudyti: valdžia rėmėsi tuomi, kad tokia doktrina esanti nemorali. J. S. Mill pareiškė, kad niekam neturi būti atimta laisvė reikšti savo įsitikinimus. Principialų J. S. Mill'io pareiškimą palaikė viešoji anglų opinija, ir anglų valdžia atsisakė traukti atsakomybėn už nuomones.

J. S. Mill'io pareiškimo mintys yra šios. Mokslo pažangai ir klaidų ištaisymui yra reikalinga neaprėžta svarstymo laisvė. Istorija rodo, jog žinojimas augo tuo metu, kada galvojimas buvo laisvas Graikijoje. Naujais laikais, kada buvo visiškai pašalinti tyrimo suvaržymai, mokslas ėmė progresuoti tokiu greitumu, kuris atrodytų velnišku darbu viduramžinės bažnyčios vergams. Naujovinis socialinis gyvenimas reikalauja nuomonių reiškimo laisvės. Jeigu iš civilizacijos istorijos galima ko nors pasimokyti, tai kaip tik pripažinimo, jog svarbiausia protinio ir moralinio progreso sąlyga, kurią žmonės

gali sau pilnai parūpinti, yra minties ir nuomonių reiškimo laisvė. Šitos pažiūros nustatymas reikia laikyti vertingiausiu naujovinės civilizacijos atsiekimu; ji yra esminė socialinio progreso sąlyga. Jos permanentinis naudingumas žymiai persveria visus laikinos naudos apskaičiavimus, kurie laikas nuo laiko atrodytų pateisiną laisvės pamynimą. Išimtys, kada valdžios organų įsikišimas gali būti pateisintas, yra tik tie atsitikimai, kuomet yra tiesioginis raginimas prie konkrečių smurto veiksmų.

Anglijoje nėra panaikinti įstatymai, baudžiantieji už šventybių užgavimą. Bet jie retai tėra taikomi; taip atsitinka tik ypač vulgariškų tikybos užgavimų atvejais.

Pirmoje XIX šimtmečio pusėje nuteisimai už blasfemiją Anglijoje buvo dar gana dažnas dalykas. Žinomam Anglijoje laisvamanybės veikėjui George'ui Holyoake'ui (1817—1906 m.) jaunuose metuose teko pakartotinai sėdėti kalėjime už „bedievybės" platinimą. Jisai buvo (jo paties teigimu) taip pat paskutinis žmogus Anglijoje, kuriam buvo iškelta byla dėl ateizmo. Vėlesniam gyvenime ir jis ir jo bendraminčiai naudojasi visiška laisve.

Vienas iš Holyoake'o bendraminčių Bradlaugh iškovojo 1888 m. teisę netikintiesiems būti parlamento nariais ir neimti priesaikos. Bet kada tas pats Bradlaugh 1889 m. pasiūlė parla-

mente panaikinti įstatymus, baudžiančius už blasfemiją, t. y. šventybių niekinimą žodžiais arba raštais, jojo pasiūlymas liko atmestas.

Kaip greitai vyko Anglijoje įpusėjus antrajai XIX šimtmečio pusei tolerancijos plitimas galima vaizdžiai matyti iš anglų visuomenės santykio prie Darwin'o pasikeitimo per vieną dešimtmetį. Kada Darwin 1871 m. paskelbė savo knygą apie žmogaus kilmę, jis susidūrė su netolerantingos visuomenės pasipiktinimu; kitaip jau buvo, kada Darwin mirė (1882 m.): jis liko palaidotas Westminster'io abatijoje, kur laidojami patys garbingiausieji Anglijos vyrai.

Įsitikinimų ir nuomonių tolerancija liko dabar anglams iš tikro „priprastu proto dalyku". Kai dėl bažnyčios ir valstybės santykių, Britanijos imperijoje vyrauja dabar separacijos sistema: bažnyčia yra laisva draugija, neturinti jokio sąryšio su valstybe.

Europoje vis daugiau įsigalint sąžinės laisvei ir tolerancijos dvasiai, popiežius Grigalius XVI išleido 1832 m. raštą, kuriam pasmerkė sąžinės laisvę:

„Tai yra absurdiška ir klaidinga idėja arba greičiau beprotybė, jog turi būti įvesta sąžinės laisvė ir garantuota kiekvienam žmogui. Kelias prie šitos pavojingos klaidos yra paruoštas tos pilnos ir neaprėžtos minties laisvės, kuri paplito užsienyje Bažnyčios ir Valstybės nelaimei ir kurią kai kurie žmonės drįsta su kraštutiniu be-

gėdiškumu aiškinti, kaip naudingą religijai. Iš čia eina jaunimo gedimas, panieka religijai ir garbingiausiems įstatymams ir bendras protinis pakitimas pasaulyje — trumpai tariant, baisiausia visuomenės rykštė. Nes istorijos patyrimas rodo, jog valstybės, kurios žibėjo savo turtu, galia ir garbe, žuvo kaip tik nuo šito blogumo — nuo neaprėžtos nuomonių laisvės, nuo laisvės kalbėti ir naujenybių pamėgimo. Su šituo yra susijusi laisvė viską spausdinti ir rašyti. Tai yra baisi ir keiktina laisvė, dėl kurios mes negalime jausti pakankamai pasibaisėjimo, nors kai kurie žmonės drįsta ją triukšmingai ir entuziastingai girti".

Vėliau — 1864 m. — popiežius Pijus IX išleido irgi panašaus turinio manifestą — „S y l l a b u s (santrauka) apie moderniškus paklydimus"; čia buvo pasmerkti racionalizmas, panteizmas, socializmas ir kt.

Italijoje, pačių popiežių šešėlyje, tolerancija buvo radusi skelbėją asmenyje katalikų kunigo T a m b u r i n i jau XVIII šimtmečio gale. Tamburini buvo šalininkas tolerancijos visiems išpažinimams, išskyrus ateistus. Sąžinės laisvė pirmiausiai buvo pripažinta Piemonte 1848 m. didelio Italijos vienijimo veikėjo C a v o u r'o pastangomis. Suvienytoji Italija 1870 m. pripažino sąžinės ir minties laisvę.

Paminėsime dar vieną - kitą ryškesnį faktą, apibūdinantį tolerancijos būklę Europoje prieš

70—80 metų. 1855 m. žinomas vokiečių fiziologas ir filosofas Liudvikas Büchner (1824—99 m.) už savo knygą*) „Jėga ir medžiaga", kurioje, remdamasis energijos išlaikymo dėsniu ir Darwin'o mokslu, skelbė filosofiško materializmo idėjas, buvo atstatytas nuo docentavimo Tübingeno universitete. — Prancūzų istorikas ir mintytojas Ernestas Renan (1823—1892 m.) už savo knygą „Jėzaus gyvenimas", kurioje jis atvaizdavo Kristų, kaip tobulą, bet grynai žmogišką asmenybę, buvo atstatytas (1863 m.) nuo profesoriavimo Collège de France'e.

Praėjo dar vienas - kitas dešimtmetis — ir tokios rūšies faktai, kaip ką tik paminėti — liko Vakarų Europoje beveik neįmanomi. Į XX šimtmečio pradžią sąžinės bei minties laisvės ir tolerancijos principai atrodė laimėję arba neužilgo laimėsią visam civilizuotam pasaulyje.

Laisvės atžvilgiu ypač atsilikusi buvo Rusija. Bet ir ten pirmoji revoliucija 1905 m. privertė autokratinę vyriausybę pripažinti tam tikras laisves. Buvo pripažintas taip pat — gana siauras — tolerancijos principas tikėjimo dalykuose: leista keisti tikybą pravoslavams, leista krikštyti vaikai iš maišytų šeimų (kur tėvas arba motina buvo pravoslavai) pagal tėvų norą

*) Yra lietuviškas d-ro J. Šliūpo vertimas, išleistas 1902 m. Amerikoje.

(nebūtinai pravoslavu, kaip seniau), krikštytiems žydams leista grįžti į judaizmą, sumažinti suvaržymai kitatikiams.

Verta paminėti viena nauja tarptautinė organizacija, kuri stengiasi sujungti draugiškais ryšiais įvairių tautų, įsitikinimų ir profesijų žmones bendru tikslu — tarpusavio susipratimo, geros valios, taikos meilės, patarnavimo visuomenei. Turime galvoje vadinamą „Rotarinių klubų internacionalą".

Pirmasis Rotary klubas buvo įkurtas Čikagoje 1905 m.; jo steigėjas advokatas Paul Harris. Tarptautinė rotarinių klubų asociacija įkurta 1912 m. ir 1922 m. ji priėmė dabartinį vardą (Rotary International). 1935 m. visam pasaulyje buvo 3842 klubai su maždaug 160.000 narių. Kaune irgi yra Rotary klubas, įsteigtas 1934 m.

Rotary klubai, be abejo, auklėja visuomenę tolerancijos dvasioje ir praktiškoje artimo meilėje.

TOLERANCIJOS KRIZĖ

XX amžiaus pradžioje atrodė galutinai pripažinta, jog tolerancija esanti esminis k u l t ū r o s požymis. Tolimesnė XX šimtmečio eiga nepateisino optimizmo dėl greito galutinio minties laisvės ir tolerancijos principų laimėjimo visam civilizuotam pasaulyje. XX šimtmetis liko liudininku tokių faktų, kurie atrodė būsią jau visiškai neįmanomi mūsų gadynėje. Fanatizmas, absoliutizmas, viešas „eretiškų" knygų deginimas vėl tapo šių dienų realybė, perkelta iš tolimos praeities. Gavome vėl įsitikinti, jog žmonijos istorija žino ne tik progreso, bet ir regreso laikotarpius.

Regresas minties laisvės ir tolerancijos principų atžvilgiu pasireiškė eilėje kraštų. Ypatingos materialinės ir psichologinės sąlygos po pasaulinio karo iškėlė bolševizmą, fašizmą ir nacionalsocializmą. Visi jie, laimėję, nepakenčia šalia savęs kitų socialinių doktrinų. Bolševizmas liudnai pasižymėjo ne tik politine, bet ir religine netolerancija ir persekiojimais. Bolševizmas, fašizmas, nacionalsocializmas — pasaulėžiūros, savo rūšies tikėjimo sistemos, kurios mano, jog be jų dogmatų nesą išganymo. Nors bolševizmas iš vienos pusės ir fašizmas bei nacionalsocializmas iš kitos pusės stovi vienas prieš kitą, kaip mir-

tini priešai, jie iš esmės turi daug bendro. Jie yra vienodai anti-individualistiniai, vienodai paneigia žmogaus „sau-žmoniškumą", vienodai iškelia valstybės (arba kolektyvo) visagalybę ir vienodai juose reiškiasi vadų kultas*).

Komunizmas laimėjo atsilikusioje Rusijoje, nors einant tuo pačiu marksizmu, kuriuo remiasi komunizmas, tai turėtų pirmiausiai įvykti labiausiai pramoninguose ir apsišvietusiuose kraštuose. Vakarinė laimėjusio bolševizmo riba sutampa su kultūrine riba tarp Vakarų ir Rytų Europos. Žmogaus asmenybės gerbimas, laisvės ir tolerancijos principai — visa tai buvo rusuose tik negausingam palyginti su visa gyventojų mase išmokslintų, inteligentiškų žmonių sluoksnyje. Moraliniai ir materialiniai sukrėtimai, lydėję katastrofišką karo pralaimėjimą, pilietinį karą ir badą nuslopino ir taip dar silpnus rusuose laisvės ir tolerancijos principų diegus. Caro absoliutizmą lengvai pakeitė partijos, atseit, jos vado absoliutizmas. Gyvenimas bolševizmo diktatūros valdomoje šalyje, berods, tik tiek atsigauna ir rodo gerėjimo žymių, kiek daroma nuolaidų individualizmui, kiek leidžiama laisviau pasireikšti asmenybei.

---

*) Įdomios paralelės tarp komunizmo ir fašizmo iškeltos V. Gustainio straipsnyje „Komunizmas ir fašizmas" (Akademikas, 1936 m., N 13-14).

Vakarų Europos produktai — fašizmas ir nacionalsocializmas turi savo specifiškų ypatybių, susijusių su nūdieniu italų ir vokiečių politiškai ekonominiu gyvenimu ir žmonių masės būdu.

Apskritai imant, gyvenamoji idėjinė krizė yra tik vienas iš ypatingai aštrių epizodų tos amžinos jėgos ir laisvės principo kovos, valstybės absoliutizmo ir asmenybės principo kovos, kuri reiškiasi per visą žmonijos istoriją. Dabartinė kultūros krizė iškilo iš sudėtingos socialinių ir psichologinių faktorių sąveikos. Įdomių minčių šiuo klausimu randame V. Gustainio straipsnyje Standarizuotas žmogus*):

Dabar vyriaująs „masės žmogaus" tipas, nūdienio niveliuojančio gyvenimo sąlygų išugdytas. Masinis žmogus individualiai jaučiasi labai silpnas. Jis yra jėgos garbintojas. Jis nori jėgos personifikacijos „vado" asmenyje. Esprit moutonier — avių galvosena — apėmusi šiandien daugumą žmonių. Po teisybės, žmonių, kurie ieško autoritetų, galinčių vadovauti jais ir vesti juos, visados buvo labai daug; jų vardas legionas. Maurice Bedel yra ironiškai pastebėjęs apie dabartinius italus ir Mussolini, kad Mussolini, be abejo, esąs didelis žmogus, jeigu jo vieno protas ir valia atsverianti visos 40 milijonų italų tautos protą ir valią.

*) Vairas, 1935 m., N 7-8.

Masinis žmogus pats vengia galvoti, nes jaučia, kad galvojimas apie komplikuotus dabartinio gyvenimo klausimus jam per sunkus — jam belieka pasitikėti autoritetais. Masiniam žmogui, kuris pasijuto pakibęs tuštumoje dėl tikėjimo nusilpimo, vadas turįs atstoti Dievą. Ir kaip senovėje, kurdami savo dievybes, žmonės atvaizduodavo jose savo esmines ypatybes ir idealus, taip ir dabar „vadas" yra drauge ir tipingas vidurkio žmogus ir vidurkio žmogaus jėgos idealo įkūnijimas.

Analogiškų minčių randame taip pat A. Böhm'o straipsnyje „Kolektyvas, mašina, žmogus"*).

Dabartinio valstybinio absoliutizmo ir autoritetų - vadų neribotos valdžios idėjos, kad ir labai panašios į atstatymą senai išgyventų formų**), nėra vis dėlto paprastos reakcijos reiškinys, kaip buvo, sakysim, reakcija laikotarpyje po Didžiosios prancūzų revoliucijos. Ne iš aristokratijos, o iš minios, iš liaudies išėjo ir jos palaikomi dabartiniai vadai.

Įdomiai kritikuoja vadų kultą rusų publicistas Višniak (straipsnyje „Herojų kultas"***); „Dabartinę gadynę pažymi vis dau-

*) Lietuviškas vertimas tilpo „Židinyje" 1936, N 8-9.

**) Prisimintinas Liudoviko XIV-ojo teigimas „l'état c'est moi" (valstybė — tai aš).

***) Žurnale „Sovrem. zapiski" T. LVIII, Paryžius 1935.

giau augantis masių aktingumas. Tačiau žemas kultūros lygis, kuriam jos tebėra, gal būt, niekame nepasireiškia taip neginčytinai, kaip didvyriuose, kuriuos gerbia ne tik tam tikros medžiagiškai suinteresuotos grupės, bet ir plačios masės, dažnai nenusimanančios, ką jos daro. Pagal stabus galima spręsti apie tuos, kurie juos sukūrė arba išrinko. Ir niekas taip neliudija apie mūsų kultūros nusmukimą ir ogybės triumfą, kaip dvasinis dabartinių vadovautojų ir herojų lygis, užėmusių tarpinę padėtį tarp žmonių ir dievų ir tarpininkaujančių prieš dievus už savo tautas. Dabartinis herojus, kurį kiti laiko ir kuris pats save laiko ant-žmogumi, pašalina žmogų, nukelia žmogiškumą į gyvulio ir net daikto lygį.

„Herojiškas pradas žmoguje, gal būt, aukščiausias dalykas, koks iš viso yra pasaulyje. Bet jis nieko bendra neturi arba, tikriau, yra iškraipymas arba priešingumas herojaus garbinimo, kaip kumiro. Herojiškam momente siekia viršūnės dvasinis pradas žmoguje. Tuo tarpu herojuje susitelkia psichonervinė minios energija, jos aistros ir instinktai. Herojiškus sprendimus padaro ir ne-herojai, bet herojų sprendimams, kaip taisyklė, herojiškumas yra svetimas.

„Herojizmas turi pagrinde ir tvirtina asmenybės principą ir pasiryžimą aukai. Herojaus gi savęs išaukštinimas yra paremtas žmogaus vertingumo neigimu ir jo panaudojimu, kaip auką,

kaip bazę herojui pakilti. Herojus kyla ir triumfuoja ne savo vertingumo dėka, bet svetimų defektų ir ydų dėka. Heroizmas gimsta su žmogumi, o herojų padaro — ir padaro ne tiek jo paties valia, kiek aplinkybės, kiek žmonių pasyvumas. Herojaus kulte triumfuoja ne asmenybė, o vergas, ne herojiškas ir prometiejiškas pradas, o smerdiakoviškas*).

Valstybės absoliutizmas, gyvenimo sukolektyvinimas ir herojų, autoritetų, dekretuojančių tiesas ir normas, kultas yra asmenybės, laisvės ir tolerancijos paneigimas. Ką tai reiškia?

Atsakysime A. Böhm'o žodžiais (iš jau minėto straipsnio):

„Tai reiškia, kad žmogui vis daugiau ir daugiau atimama teisė pačiam apsispręsti arba kad jis jos atsižada savo noru. Bet juk tas žmogaus savarankiškas apsisprendimas yra būtinas žmogiškumo elementas, nes žmogiškumas ir asmeniškumas yra tas pats dalykas. Žmogaus vertė ir yra ta, kad jis gali apsispręsti pats iš savo asmenybės vidaus, kad yra pats sau uždavinys, o kartu tam tikra prasme — ir savo paties pastangų padaras. Tas savarankiško apsisprendimo suvaržymas ar panaikinimas reikštų ne ką kitą, kaip žmogaus nužmoginimą. Tada gautu-

*) Smerdiakovas — vienas iš personažų Dostojevskio romane „Broliai Karamazovai" atvaizduoja bjaurią nuodėmingą žmogaus prigimties pusę.

me būtybę, kurios šiandien dar nepažįstame, būtent — žmogų be asmenybės, taigi, stambiai išsireiškiant, — gyvulį su žmogišku pavidalu."

Nenorime tikėti, kad tokia galėtų būti kultūrinės raidos užbaiga. Dvasinės kultūros istorija pakankamai mus moko, kad, nežiūrint kai kurių regreso ir nusmukimo laikotarpių, žmonija vis dėlto, apskritai imant, ėjo pirmyn — nuo barbarizmo ir vergystės, nuo žmogaus paniekinimo, nuo despotizmo ir absoliutizmo — humanizmo ir laisvės linkui. Žmonės neišsižadės aukščiausios jiems prieinamos laimės būti sau - žmonėmis. Laisvė ir tolerancija liks amžinais dvasinės kultūros kelrodžiais!

TOLERANCIJOS RIBOS

Baigiant šitą studiją, reikia paliesti kai kurie praktiški klausimai, susiję su tolerancijos principų taikinimu gyvenime.

Kaip toli gali eiti valstybinė tolerancija, piliečiams reiškiant skirtingus ir net priešingus vieni kitiems įsitikinimus ir siekimus? Daugelyje valstybių, įsivyravus kolektyvizmo idėjoms, pasireiškė tendencija griežtai slopinti visi pažiūrų skirtumai ir priešingumai vardan vienybės ir vieningumo. Daroma pastangų, kad žmonės būtų vienos dvasios, netgi vienos išvaizdos (apvelkant juos vienodais marškiniais). Bet kas iš to gali išeiti?

Nemokėtumėm į tai geriau atsakyti, kaip jau atsakyta V. Gustainio (minėtam išnašoje straipsnyje „Komunizmas ir fašizmas"):

„Išblukindamas atskirų žmonių individualybę, visus juos vienaip kirpdamas ir vieną uniformą apvilkdamas, aklai sudrausmindamas, kolektyvizmas padaro iš tikrųjų tik fizinės jėgos masę be dvasios. Žmogus be dvasios arba su dvasia nelaisvėje jau nėra tikras žmogus. Tuo tik galima išaiškinti, kad kolektyvizmo idėjų įsigalėjimo šalyse nematyti laisvos kūrybos, kad masių vadams yra atiduodama beveik dieviška pagarba.

„Kolektyvistinė masė yra akla ir lengvai duodasi pakreipiama vienon ar kiton pusėn. Išmintingose rankose ji gali būti didelė fizinė gerbūvio statomoji jėga, tačiau silpnam jos vadui suklydus toji masė gali pati sprogti, sykiu susprogdindama ir jos dievinamąją valstybę."

Papildymui šitos įdomios citatos iš V. Gustainio straipsnio pridėsime dar vieną pastabą iš jau cituoto A. Böhm'o straipsnio:

„Klaidinga būtų reikalauti kultūrinės kūrybos veiklai absoliučios laisvės, bet, iš kitos pusės, vien tik politiniams tikslams palenktas kultūrinis veikimas nebetenka savarankiškumo, įgyja įrankio pobūdį ir tampa nevaisingas, nes tikras kūrėjas turi būti vadovas, o ne būti stumiamas bei diriguojamas."

Ne „piliečių nusavinimas" ir jų pavergimas visagalinčios valstybės interesams, o piliečių laisvės saugojimas ir išmintingas skirtingų siekimų derinimas yra kultūrinės pažangos reiškinys socialiniam gyvenime. Tai buvo įrodinėjama prieš 250 m. su viršum Spinozos, ir jo argumentai nenustoja savo galios ir mūsų laikais.

Kokios tolerancijos ribos privačiuose žmonių santykiuose? Ar reikia toleruoti ir gerbti visi svetimi įsitikinimai ir nuomonės? — Juk yra reiškiama tiek daug, švelniai tariant, nelabai protingų pažiūrų ir nuomonių! Ar visa tai verta pakantos ir pagarbos?

Turime visados turėti galvoje, kad tariamas svetimų įsitikinimų neprotingumas arba keistumas yra reikalingas iš mūsų pusės didelio atsargumo ir neturi iš karto nustatyti mus nedraugingai arba netolerantingai jų atžvilgiu. Yra dalykų, kurie gali atrodyti mums keisti arba neprotingi dėl mūsų pačių mažo nusimanymo apie juos.

Paimkime vieną pavyzdį. Induizmo kulte karvė yra šventas daiktas. Mums tai gali atrodyti tik pašaipos verta keistybe. Bet, štai, didysis, garbingas indusų veikėjas Gandhi, žmogus, išėjęs Anglijoje universitetą, yra pareiškęs, jog irgi tiki karvės šventumu. Induizme karvė yra simbolis viso gyvo pasaulio, esančio žemiau žmogaus; karvė vaizduoja brolybę tarp žmogaus ir visos kitos gyvūnijos. Jeigu karvė buvo išrinkta iš visų gyvulių, tai dėl to, kad ji Indijoje yra savo rūšies žmogaus draugas bei jo gerbūvio šaltinis. Prisiminkime, kad ir krikščionybėje yra gyvulių, kaip dievybės simbolių, — tokie yra avinėlis ir karvelis. Didelės kultūros — ir didelės tolerancijos — prancūzų rašytojas Romain Rolland net teigia, jog „nebus klaida pasakius, kad ta prasme, kokią Gandhi įdeda į karvės kultą, tai yra induizmo dovana visam pasauliui."

Prisimintini mums A. Smetonos*) žodžiai, kad: „Tik sutingusio proto inteligentas

*) Šviesos takais, II, p. 37.

gali sakyti, kad jam visa aišku ir suprantama". Reikalingas nuolatinis lavinimasis, reikalinga nuožvalga svetimoms nuomonėms. Nesiįdomavimas svetimomis nuomonėmis, neprieinamumas jokiems svetimiems argumentams, dvasinis siaurumas arba sustingimas, savimi patenkinta nemokšystė, fanatizmas — visa tai sudaro antitezę, priešingybę, tai dvasinei savybei, kurią vadiname dvasiniu kultūringumu. Tolerancija yra geriausia dvasinio kultūringumo rodyklė.

Tolerancija nereiškia kažkokio kvijetizmo, pasyvaus atsinešimo prie gyvenimo, atsisakymo ginti ir kovoti dėl savo įsitikinimų ir nuomonių. Tolerancija nepašalina idėjinių kovų, bet ji duoda šitoms kovoms greičiau draugingų rungtynių, siekiant tiesos, pobūdį.

Fanatizmo, ignorancijos, obskurantizmo, dvasinio apsnūdimo ir sugedimo, vergiškos dvasios, visokios priespaudos apsireiškimams neturi būti tolerancijos, su jais reikia kovoti visomis įmanomomis priemonėmis. Bet, kovodami, turėkime galvoje šiuos išmintingus Ramón y Cajal'io patarimus: „Su fanatikais neverta ginčytis, nes čia turime reikalo ne su vienu žmogumi, o su milžiniška armija, kurios nematomi kareiviai, sustatyti laiko ir erdvės ariergarde, negali mus girdėti". Ir už vis labiausiai žinotina, kad: „su žmonėmis sugyventi reikia didelės dozės nuolaidumo. Apsieikime su jais, kaip psi-

chiatras apsieina su savo ligoniais: jų manijoms ir užpuldinėjimams jis priešpastato nuraminantį mielaširdingumą ir supratimą."

Naturalus būtų tolerancijos taikinimas tik tokioms pažiūroms ir pasaulėžiūroms, kurios pačios pripažįsta toleranciją. Bet didelė tolerancija, išplaukianti iš didelės dvasinės kultūros, bus taurì ir supratinga net tokiems įsitikinimams, nuoširdžioms nuomonėms ir tikėjimams, kurie patys tolerancijos dar nesugeba suprasti arba iki tolerancijos nepakilo.